

A

PHILOSOPHIA

TÖRTÉNETÉNEK ESZMÉJE.

TEKINTETTEL A TÖRTÉNETBE ÁLTALÁBAN.

DR ALEXANDER BERNÁT.

BUDAPEST, 1877.

AZ EGGENBERGEK-EÉLE KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR)

Rendszeres philosophiaa és philosophia története.

Tájékozásul.

I.

A mai phialosophiai mozgalom egyik sajátása különös figyelemre érdemes. KSt főirányát vehetni észre, a régibbet, mely leginkább *történetét* kutatja a philosophiának, s azt, mely újabb időben erős életre kelt, s nagy buzgalommal, de még csak forrongó eredményekkel *rendszeres művelésén* fáradozik. E két irány emberei nem értenek egyet, külön utakon külön ezé-
lők felé járnak. A történetírók műveiben kevés a rendszeres philosophia, ennek művelői meg a történettel törődnek keveset. A philosophia újabb történetírói majdnem mindnyájan bizonyos eklekticizmus felé hajolnak, alapelveik nincsenek egységesen rendezve, inkább csak bizonyos tapintat szerint vannak egymáshoz illetve, a múlt, azt belátják, rájuk nézve is elmúlt, de jelenjük nincs, a jövőhöz vannak bizalommal. A philosophia rendszeres művelői pedig töredékeket nyújtanak és programunkkal kecsegtetnek, kritikát gyakorolnak és új alapelveket keresnek, érdekes és hasznos munkálkodásba merültek, egyes nagy elődeikkel is foglalkoznak, de a múltra mint egésze tekintettel nincsenek, sőt gyakran úgy tesznek, mintha múltja nem is volna, a philosophiának. S ha a dolog csak ennyiben volna, még bajnak se nézhetnék. A philosophia problémáihoz hozzá férhetni más utón is, nemcsak a történetin. Az általános műveltség sajátjai lettek, a nyelv, a vallás és művészet, az állami és socialis élet, az egyes tudományok befogadtak belőlük, a mennyit elbírtak s a mennyi kellett nekik. A fogékony elme most mindenütt találhat ösztönt a philosophiai gondolkodásra. A megfejtendő problémák szinte önkényt kínálkoznak minden téren. Az azelőtt hatalmasan, de szűk mederben haladó folyam most számtalan érben széles talajon terjedt szét. Ennek következménye az lett, hogy mindenütt találkozunk a phialoso-

phia szülöttjeivel. Beérvén néhány kiválóan kedvelt philosophus ismeretével szabadon hozzáfogtak új nézetek alkotásához. S nem lehet, hogy ennek a mozgalomnak ne legyen bizonyos haszna. Kutatásai közben minden ember szeret néha elfordulni a történet-közölte ismeretek halmazától, elfelejteni azt, a mit tanult a tárgyról, elfogulatlanul nézni csak magukat ezen tárgyakat, meríteni a tudás ezen örökös közetlen forrásából. Csak így származnak az új és nagy gondolatok. Legkivált pedig a philosophiában, mert minden rendszer, mely nem a problémáknak állhatatos megfeszített szemléléséből ered, merő látszat, pusztá szavak játéka. Attól sem kell tartani, hogy ennek folytán a történeti összefüggés láncza megszakadhatna. A történeti fejlődés talaját még készakarva sem hagyhatjuk el. Hiszen az anyag, melyet egyberakunk, azt nem mi hordtuk össze s nem mi adtuk meg neki első formáját. A produktív munka közben, mikor fölhalálunk, ne is legyünk a történelemnek csak szolgálói, különben magunk nem csinálhatunk történetet. Tehát a philosophiaa önálló, a múltra keveset visszanezű, inkább a jelen ösztönzéseire föléledű munkássága alig járhat kárral s sok hasznot ígér. Legfölebb. hogy magukénak vallnak sokan olyat, mi nem az övék s tévednek, midűn a történetből tanulhattak volna; a mi nem igen nagy baj. De hogy ez állandóan s általánosán így maradjon, mégis meggondolásra méltó. Helyénvaló a forrongás korszakában s mások rendszeres művelése mellett, de hogy nagyot teremtsen, a mozgalomnak bele kellene zökkennie a történeti összefüggés kerékvágásába. Különben oda jutunk, a hová már is jutottunk, hogy van igen sok philosophikus gondolatunk, de nincs philosophiaánk. A philosophia fejlődése a véletlenre van bízva, a kutatás számtalan vékony medret ás, de nagy folyása nincs s közös cél felé nem siet. Azért talán helyén és idején való, ha néhány ide vágó elvi kérdést fölkeresünk s meghányunk.

II.

A baj, melyet jeleztünk, régibb keletű; meg volt, habár más alakban, előbb is; hangoztatta Trendelenburg, midűn azt mondta, hogy a philosophiának nem szabad minden philosophus fejében újból megerednie (Lóg. Untersuchungen. III. kiad. I. köt. VIII. h): összefügg a philosophikus gondolkodás egész természetével. A philosophia valóban máskép fejlődött, mint az exakt tudományok. Az exakt tudományokban a részletes kutatások sikere meglehetősen független az alapelvek megállapításától. Amazokat bizonyos pontig be lehet fejezni, ha emezekre nem is vagyunk tekintettel. Alapelvek keretében, vagy ha új alapelvek kiszorítják a régieket, a részletek is új színben tűnnek ugyan föl, de azért mégis bizonyos pontig érintetlenül maradnak, formájukból egészen nem Ívelnek ki. Ezen oknál fogva tudomá-

nyos haladásuk bizonyos *kontinuitás* színében tűnhetik föl. Hozzájárni még, hogy az exakt tudományokban az alapul szolgálható elvek száma szűkebb határok közé van szorítva, hogy igen fontosokat nagyon jókor sikerült fölfedezni — az atomok elméletét már az ókor fejtette ki, még pedig meglepő, logikai következetességgel,—hogy a tévedés hamarabb is tűnik ki az ő terükön, s hogy a tévedés leküzdésére hatalmasabb fegyverekkel is rendelkeznek, mint akármelv más tudomány. Tehát munkájuk, — a részletekben — olyan, hogy soha sem szakadhat meg, az elvekben nehezebben tévednek, ha tévednek, könnyebben térnek az igaz útra, ha nem térnek, nem igen nagy baj rájuk nézve. A philosophiáról mindennek ellenkezője áll. Munkája csak alapelvekre, főeszmékre vonatkozik s mihelyt új alapot rak le, megváltozik épületének egész formája. A phialosophiának nemcsak hogy szabad minden philosophus fejében újból megerednie, hanem valóban nem is lehet máskép, ennek így kell lenni. Hiszen avval, hogy a legáltalánosabb alapelvekkel foglalkozik, szükség gyanánt jár az, hogy mindig az alapján kezdi. Ha vannak részletei, melyek bizonyos tekintetben függetlenek a princípiumoktól, akkor nem lehetnek számosán, nagy jelentőségük sem lehet. Az alapelvek száma pedig, melyekből válogathat, úgy látszik, hegy szerfölött nagy; történeti fejlődésben legalább mindig újak merülnek föl, s a melyek származnak, nem hogy kiegészítenék, hanem kizárják egymást, és mindegyik egyeduralmat követel magának. A tévedés is nehezebben tűnik ki, rendesen kisebb nagyobb korszakba kerül, míg valamely rendszer trónját vesztheti, mert minden hibájával együtt ennek a kornak, kívánságainak és szükségeinek kedvelt szüleménye. A tévedések kimutatására elég hatos fegyverei sincsenek, a mig valamely philosophia virágzik, irtó fegyverek nem is teremnek ellenébe, ha még is teremnek, nem fognak rajta. Nem csudálatos tehát, hogy a philosophia történetében bizonyos *diskontinuitas* tetszik föl, nevezetesebb momentumai-ban mintha megszakadna s újból születnék. Kant korában azt hitték, Kant maga is hitte, hogy egészen eltért a phialosophiának az ő idejéig járt útjáról, Descartes magáról ugyanazt hirdette. S a philosophia úgy látszik nem is tehet róla, a philosophusra nem lehet ráparancsolni, hogy a történeti összefüggés lánczának bizonyos pontjába neki be kell illeszkednie. Eszméinek természetétől s nem akaratától függ, hogy milyen helyet foglal el a fejlődés történetében. Ha belső szükség és teremtő erő nem hajtják, akkor úgy sem hagyja el az elődök járta utat, valójában nem is teheti. Ha pedig gondolatainak természeténél fogva kénytelen vele, akkor hiába unszoljuk a régi mellett való maradásra, az unszolásnak nincsen értelme, mert a maradásra nincsen tehetség. Tehát természetesen látszik, hogy a philosophia fejlődése egészen más képet mutat, mint a többi tudományoké.

III.

Következhetik-e ezekből, hogy a philosophia rendszeres művelői joggal idegenkednek történetétől, hogy fejlődésének ismerete fölösleges vagy pótolható, s hogy a dolognak mindig így kell maradnia, mint most van? Mert igaz, hogy a philosophia tárgyának természeténél fogva mindig előlről kezdi dolgát, de ez nem zárja ki, hogy alapeszméire nézve lassan-lassan végbizonyosságra ne juthasson. A gondolkodó elméjében a philosophiának valóban mindig egészen újból kell megerednie, ennélkül megkövülne és kihalna, de azért nem lehetetlen, hogy végre minden gondolkodó tanult főben hasonló módon ered meg. Tévedés is könnyebben esik meg a philosophiai rendszeren, nehezebben is tűnik föl, bajosabban küszöbölődik ki, de elképzelhetjük, hogy előbb-utóbb megfogjuk állapíthatni a tévedések általános elméletét, földeríteni legrejtettebb okaikat, s ezek folytán mindinkább megnehezíteni szereplésüket. A kor végre minden philosophiai rendszerre rányomja bélyegét, rányomja azonban minden más tudományra, méga geometriára is, nem lehetne-e oda törekedni, hogy mint a természettudományokban, csak a tanulás irányára folyjon be, csak a kutatás tárgyait tűzze ki, hogy korának óhajtásaitól és előítéleteitől a philosophia is legyen függetlenebb, s hogy ne legyen, minek Hegel még büszkeséggel is hirdette: múltó időnek csak múltékony tükre?

Valójában múlhatatlanul szükséges, hogy a philosophia mindezen ezé-lők után törekedjék. Az alapeszmék sokasága, a tévedés gyakori volta, a kor befolyásának eltérése: mindez szükségesen volt és van, de nem szükséges, hogy legyen, azaz nem szabad neki lennie. Minden bölcselkedésnek azzal a meg nem bizonyítható, de alapul érzett gondolatból kell kiindulnia, hogy van igazság, s hogy az igazság csak egy lehet. Igen sokat visszaéltek azzal a gondolattal, hogy azon egy igazságot több szempontból lehet nézni, s igen helytelenül akarták a philosophiai rendszerek sokaságát evvel magyarázni s gyakran igazolni is. Nem vették észre, hogy hasonlattal élnek, hogy minden hasonlat sántít, s hogy ha végére járnak, hasonlatlanság tűnik ki az egybevetett tárgyak között. Valamely vidéket, valamely épületet lehet több szempontból nézni, minden szempontból másnak tűnik föl, minden szempont igazat mutat és minden szempont egyaránt jogosult. De a különböző szempontokon nyert képek összevágának, egymást kiegészítik és tájékat vagy épületet tulajdonképen szükséges több szempontból néznünk, ha teljes és egészen megfelelő képüket keressük. A philosophiai nézetek pedig nem váganak össze, nem egészítik ki egymást, nem is lehetnek tehát csak különböző szempontokból vett képei az igazságnak. A dolgok valóságának kutatásában minden szempont nem is lehet egyaránt jogosult, lehetnek ugyan

többen, de akkor minden szempontnak meg van a maga értéke, a melyet számba veszünk, ha a rajta nyert képet érdeme szerint méltányolni akarjuk; a különböző szempontoknak megfelelő fogalmak összevágának s mindezen szempontok között olyannak is kell lenni, melyből egész teljességben és tisztaságban derül föl az igazság. A körről is több fogalmat alkothatunk, mindegyik lehet igaz, de egyik sem ellenkezik a másikkal és van egy, mely magába zárja mindnyájukat s legjobban felel meg tárgyának. Az igazság van, az igazság csak egy, s a róla alkotott fogalmak világa is csak egy lehet.

IV.

Ha a philosophia nem felel meg ezeknek a követelményeknek, melyeket igazaknak kell vallanunk, mert a gondolkodás kényszerít rá, ha meg történik az, hogy minden rendszer más utakon jár, más szempontokon más nézeteket alkot, akkor ezek a nézetek nem lehetnek mindnyájan igazak, s ezek a szempontok nem valamennyien jogosítanak. Akkor mindenképp előtt ezen differenciák eltüntetésén kell fáradoznunk. S valóban a philosophiát *organizálni* kell, ha azt akarjuk, hogy rendszeres haladás útjára térhessen. Nem kell egészen megalkotni egyszerre és mindenkorra, a mint sokan akarták eddig, akarják most is, s a mint az lehetetlen minden más tudományra nézve is, de ki kell ragadni az örökös villongások hatalmából s szorítani nyugodt fejlődés medrébe. Hiszen organisálni valamely tudományt nem annyit tesz, hogy minden alapelvét földerítjük, minden részletét megállapítjuk, csak annyit, hogy oly . alapot keresünk számára, oly pontokból indítjuk ki, hogy a nagy, mindent alapostól felforgató forradalmaktól megóvjuk. A geometria sem fejlődött ki egyszerre, pedig a legabszolútabb tudomány valamennyi között, tisztán az észből ered. Történeti menetében nagy változásokon ment keresztül, egészen új irányt vett Descartes idejében, hatalmasan lendített rajta Leibnitz matematikai fölfedezése s talán új fejlődésnek néz elébe Riemann elmélete folytán. Mindezek az újjáalakulások azonban nem ingatták meg alapját, nem forgatták föl organizmusát. Sőt valamely tudomány csak akkor van igazán organisálva, ha új eszméket úgy tud befogadni magába, hogy ezek természetének jellemző vonásait csak ki-domborítják, de meg nem másítják.

V.

A philosophia organizációja pedig csak is történetének segítségével lehetséges. Nem az egyedüli kútforrás, melyből merítenünk lehet, de a többiekkel együtt nélkülözhetetlen. Ha tekintetbe nem vesszük, lehet philosophiát csinálni, de nem a philosophiát. Épen mert diskontinuitást találunk

a philosophia fejlődésében, ismernünk kell ezen diskontinuitás momentumait. Az exakt tudományok jelen alakjában benne van múltjuk is, legalább minden felhasználható eredménye. A philosophiában pedig minden rendszer csak maga magát mutatja be, a múltakból csak azt, a mit céljának szempontjából kiválogatott belőlük, azt is megváltoztatott alakban. Az egyik rendszer princípiuma nem ismertet meg a többiekével, a princípiumokat pedig valamennyit kell ismernünk. Hiszen a philosophiát nem kell újjá alkotni, csak organisálni. Abban egyetérthetünk Cousin-nal, hogy ha a philosophia három- négyezer év óta nem volt, bajos, lesz-e valaha. (»Si la philosophie n'a pas encore été depuis trois ou quatre mille ans, elle court le risque de n'être jamais« Cours de philosophie. Introduction etc. Brux. 1840 1.331.) Volt és van, de ezen tudomány, melynek lényeges formája a rendszer épen rendszeresen nincs. A sok rendszert rendszeresíteni kell, s világos, hogy ezt csak történetük ismerete után tehetjük meg. Azután talán nem csak diskontinuitást találunk a philosophia történetében. Lehetetlen elgondolni, hogy az embereknek állandóan egy irányban folytatott gondolkodásában erős belső összefüggés ne legyen, ha ezen gondolkodás eredményei különböznek is egymástól, ha igen gyakran tévedésre is vetemedett. A tévedés ép olyan figyelemre méltó, mint az igazság. Elemi igazságnak ismerték el, hogy az igazságon kívül nincsen tanulságosabb dolog a tévedésnél, de csak akkor, ha értjük, a tévedés legmélyebb okait pedig a történettudomány deríti fel, sőt *érteni* a tévedést csak a történet után lehetséges. A philosophiai gondolkodásnak a történetében nyilatkozó egyes momentumait ismer-ni, összefüggését belátni, tévedéseit érteni kötelességünk, ha utat akarunk egyengetni a zavartalan haladásnak. A philosophia problémái nem csináltak, az emberi elme legmélyéből törnek elő. A philosophia mindig azon fáradozott, hogy ezen problémák tudata ne vesszen ki az emberek leikéből, mindig új meg új, talán mindig élesebb és tisztább alakban állította fel őket. Neki köszönjük, hogy azon eszmék, melyek legjobban érdekelnek valamennyi közül, s melyek egész gondolkodásunk, tudásunk és létünk alapjául állanak, mindig megmozdították lelkünket s mindig haladásra serkentették. Mindig küzdött, hogy ezen problémákat fejtsse meg. Ezen küz-désnek van történeti eredménye, melyet látni, összegbe foglalni, s melyből tanulni akarunk. Ezen eredmény lehet igazság, lehet tévedés, valószínűleg igazság is, tévedés is, de okulni mindenesetre csak megítéléséből okulhatunk. Azért a philosophiának programot kitűzni, mely történeti fejlődésére tekintettel nincsen, nem lehet sikert ígérő vállalkozás. A történelem esze messzebbre lát, mint az egyes emberé, az egyes ember csak a történelem

eszével láthat messzire. Minden oly kísérlet, mely a philosophia organisációját tűzi ki céljául, köteles meghatározott állást elfoglalni a múlttal szemben, s azért ezen múltnak ismerete mellőzhetetlen kiindulópontja.

VI.

Gondolataink most kiinduló pontunkhoz vezetnek vissza. Különösenek találtuk, hogy a philosophia rendszeres művelői és historikusai között oly kevés az egyetértés, hogy a munkások ezen két osztálya, melynek a dolog természeténél fogva válllvetve kellene dolgoznia, alig törődik egymással. Azonban láttuk, hogy a philosophia története is elút más tudományokétól. Az exact tudományok continuitásával szemben bizonyos discontinuitást találtunk benne. A pkilosophus soha sem áll úgy elődje vállán, mint a hogy más tudósok állanak. Az építést nem folytatja, a hol az előtte való abba-hagyta. A meglevő épületet szétszedi, a fundamentumot kiássa, s új alapot rak le. A melyet leront, az épület hatással van rá, de negatív értelemben. Másképp építi a magáét, talán ellenkező módon, talán felhasználja a lerontott építmény egyes faragott köveit, de mindenesetre újat épít. S ez természetesnek is tetszik, mert az alap mivoltától függ az egész épület formája. De ezen állapot nem egyezik meg az igazság természetével. Ha az igazság csak egy lehet, a philosophiának is valamikor egynek kell lennie. A mig nem az, addig nincsen organisálva. A tudományos munkálgodás mostani korszakában ezen organisációra törekednek. A mindenütt feléledő mozgalom, ezt tűzte ki céljául. De ezen organisatio természetes csak a történeti fejlődés positiv és negatív eredményeinek értékesítésével eszközölhető. Horniét van mégis az, hogy épen azok nem vetnek meg munka jóknak szilárd történeti alapot, kik a philosophia ezen reformján fáradoznak?

Onnét van, hogy a philosophia történetírói nem járnak helyes utón. A philosophia története, a mint most Írják, habár más tekintetben becses, de azt az alapot nem szolgáltatja, a melyből a bölcselkedés kiindulhatna. Még a legjobb történeti művek elolvasása után is tapasztalni szoktuk, hogy a belőlök merített haszon nem áll arányban a rájuk fordított munkával. Alig szenved kétséget, hogy ki csak egy nagy philosophus műveivel, de alaposan foglalkozott, többet tud a philosophiához, mint a ki történeti művekből fejlődésének egész történetével ismerkedett meg. Nem az eruditiónak, de igenis az értés és belátás szempontjából. Bizonyára egyoldalú nézetei lesznek, de legalább jól meghatározott és alaposan meghányt nézetek. Azokat a rendszereket, melyeket a philosophia történetéből ismerünk, azokat vagy nem értjük, vagy félreértjük s a végén homályos, zavaros fogalomcsoportok vannak bennünk, melyeknek rendbeszedéséhez új philosophiára volna szükség-

günk. S a mit így a részleteken veszünk, azt nem nyerjük meg az egészen. Altalános vezéreszmékre nem tanít, állandó irányt nem jelöl ki. Összeszámítja csataterének halottjait, le is írja őket, de sem a leírásból rájuk nem ismerhetünk, sem az elbeszélésből haláluk okát nem tudjuk meg, sem az új élet csiráit nem látjuk elhintve. Élesen, bizonyosan túlzással, de az igazságnak egészséges magvával ítéli el Schopenhauer a philosophia történetét. »A ki a philosophusok saját művei helyett tanaik mindenféle előadását olvassa, a ki egyáltalán a philosophia történetét olvassa, úgy tesz, mintha eledelét rágatná meg más valakivel. Olvasna-e valaki világtörténetet, ha saját szemével nézhetné a múltnak azon eseményeit, melyek érdeklik? A philosophia történetének pedig valóban mindenki maga nézheti meg tárgyát, tudniillik a philosophusok saját irataiban.« Az ő tanácsa az, hogy inkább chresztomathiaákat szerkeszsenek, nagys általános chresztomathiaákat, kiváló gonddal s a tárgy alapos ismeretével. (Parerga und Paralipomena. III. kiadás I. köt. 35., 36. 1.).

A chresztomathia azonban nem történet, nem is teljesítheti a történetre bízott föladatokat. A chresztomathia csak a tényeket állítja egybe, s a történetnek a tények egybeállításán felül is van feladata. Tények gyűjtemé nyeken nincsen összefüggés, abban, a mi valósággal történik, van. Tények rakásában nincsen tanulság, abból, a mi történik, ha megértjük, mindig tanulhatunk. — A gondolkodó ész, ha a tényeket látja, nem érheti be avval, hogy csak egymás mellé sorozva lássa őket, kénytelen valahogyan egybekapcsolni is. A történetnek tehát bizonyára van magasabb föladata is, mely a dolgok valóságában gyökeredzik, s a melyet a gondolkodó ész kénytelen magának kiszabni. Schopenhauer nem tekintett a történeti tudományok sajátos föladatára és szempontjára. Különböben nem akarta volna a philosophia történetét mindenkorra chresztomathiaival pótolni.

De a philosophia történetírói sem tekintették ezen sajátos föladatot s szempontot, különben jobban feleltek volna meg céljuknak. Xagy tiszteletben tartjuk a történet eszméjét, de a történetírók műveit nem részesíthetjük hasonló tiszteletben. A philosophia történetírói nem fejtették ki tisztán tudományuk módszeres alapeszméit. Különböző feladatokat tűznek ki neki, különböző eljárást ajánlgatnak számára, különböző feltételektől teszik függővé. Minden tudományos működésnek pedig meghatározott alapeszmékből kell kiindulnia, máskülönböben tapogatódzik s a véletlenre van bízva, vájjon ösztön és tapintat elvezetik-e valamely elérendő célhoz, vagy sem. S mennél tisztábra dolgozták ki ezeket az eszméket, annál biztosabb a haladás az általuk kijelölt utakon. Hogy a philosophia története nem elégít ki, épen annak tulajdonítjuk, hogy módszeres vezéreszméit nem kutatták

eléggé. Zavartságát ezek zavarából magyarázzuk. Világossá csak úgy gondolhatjuk tehetőnek, ha homályosságának ezt a szülő okát enyésztetjük el, ha egészen meghatározott s szükségeseeknek bizonyított alapeszmékre fektetjük.

VII.

A philosophia története azonban nem áll magában. A philosophia tudomány, története tehát bele tartozik a *tudományok történetébe*. Minden tudomány emberi munkásság, összefüggésben van más emberi munkássággal, s minden emberi munkásság az *általános történet* tárgya. A philosophia története tehát benne van az általános történet keretében. Eszméjét nem állapíthatjuk meg, ha az általános történetére nem vagyunk tekintettel. A természettudományokban az egyes tényekről emelkedhetünk az általános tényekhez, inductiv járhatunk el. A mi esetünkben, s minden esetben, a melyben emberi célok megvalósításával van dolgunk, ellenkező irányban kell haladnunk, deductiv módszerrel ken élnünk. Kimondjuk, hogy micsoda kötelességek és föladatak járnak minden ilyenmő cél megvalósításával s azután keressük, hogy milyen különös kötelességek várnak egy különös cél után való munkára. A történet ilyen emberi cél, melyet az elme kitüz magának, hogy bizonyos szükségének eleget tegyen. Kimondja, hogy mit vár tőle, milyen feladatokat teljesítsen, milyen feltételeknek feleljen meg. Kifejti, hogy a tárgy természeténél fogva, milyen irányban kell haladnia, milyen nehézségeken általesnie. A mit így kimondott és kifejtett, az áll mindennemő történetre nézve. Minden egyes történetfaj azután külön szempontokat is fog uralni, épen mert külön faj. Minden egyes tárgyra nézve a történet általános eszméje módosulni fog, épen a tárgy természetéhez képest. De ezen külön szempontokat, az általános eszme módosulatait, csak akkor érthetjük igazán, ha az általános szempontokat s az általános eszmét ismerjük. Mert akkor mindazt, a mi különös s az általánostól eltér, a tárgy különösségével magyarázhatjuk, és igazolhatjuk. A görbe vonalnak is akkor látszik meg legjobban görbesége, ha egyenest rajzolunk melléje. — Csak az az igazi fogalom, melyet minden tekintetben igazoltunk. A philosophia történetének eszméje tehát belső összefüggésben van az általános történetével és ezen utóbbiból kell kiindulnunk, ha az előbbit föl akarjuk deríteni.

Így tehát kijelöltük feladatunkat, elmondottuk fontosságát s meghatároztuk kiindulópontját. Azon nézetten vagyunk, hogy a philosophia csak története alapján organisálható, hogy a philosophia története mostani alakjában nem szolgálhat ilyen alapul, hogy ez onnét van, mert alapeszméje

homályba van burkolva s hogy ezért czélul tűzzük ki magunknak. hogy ezen homályt eloszlassuk. Ezen czél elérésére pedig a történet általános eszméjéből kell kiindulnunk. A ki kicsinyekén ezen eredményt, a hozzá való utat, melyet megtettünk, hosszszalja, annak azt mondjuk, hogy mi nem sajnálhatjuk azt az utat, ha csak az eredmény, melyhez elvitt, igaznak vehető. Minden tudományos munka egészen csak úgy sikerülhet, ha a munkás tudja, mi czélből dolgozik, mi a teendője, s konnét kezdje munkáját. Ha pedig valaki azon szemrehányással illet, hogy nagy feneket kerítünk a dolognak, s hogy nem az az út hosszú, melyet eddig tettünk, hanem az, melyre íme rálépünk s mely előttünk van, annak csak azt felelhetjük, hogy az az út nem hosszú, mely czélhoz vezet, de hogy minden út fárasztó, melyen az igazságot keressük. Csak annak adhatunk igazat, a ki követeléseink súlyát érezvén, reánk való tekintetből nehézli a munkát, melyre vállalkoztunk. Nehéz is, de épen azért szükséges, hogy sokan foglalkozzanak vele, s épen ezért remélhető, hogy jóakarattal fogadják még a tökélyetlen kísérletet is, oly téren, melyet oly kevés ember jár be.

ELSŐ RÉSZ.

Az általános történetről.

VIII.

Igen nagy nehézség rejlik abban, hogy a történet általános eszméjét nem tisztázták eléggé. Épen azok, kik lég hivat ottabbak erre a munkára, maguk a történettudósok, nem állapították meg úgy, hogy kényelmesen ki lehetne belőle indulni. Ennek a ténynek constatalása nem sértheti meg őket, mert maguk beismerik, kimondják és sajnálják. *Gervinus* csudálkozva kérdezi, hogy mikép van az, hogy maguk a historikusok, a szak tulajdonképi emberei soha sem, vagy csak nagyon ritkán elmélkedtek tudományuk eljárásáról. Abból magyarázza, hogy a történettudósok ép oly kevéssé szeretnek munkájukról elmélkedni, mint a művészek. (Gründzüge dér *Historik* 10., 13. 1. Leipzig, 1837). *Gervinus* kérdésének és művének nem lehetett igen nagy hatása a történettudósokra, mert harmincz évvel később *Droysen* ugyanazt a panaszt hallatja. Azt mondja, hogy a történeti tudományoktól senki sem fogja megvonni annak elismerését, hogy korunk tudományos mozgalmaiban nekik is van helyük, de ha tudományos igazolást kérünk tőlük, ha megkívánjuk, hogy viszonyukat a tudás más formáihoz,

»Az emberi gondolkodás minden magasabb irányára nézve a történet sajnálatra méltó tökéletlenségben leledzik még. Zavart, anarchikus képet mutat, a mi azt bizonyítja, hogy nemcsak hogy törvényeit még nem ismerjük, hanem, hogy alapját se raktuk még le. (Buckle. Geschichte der Civilisation. ford. Arnold Ruge. IV. kiad. I. köt. 3—5 l.) Buckle magát a tudományt támadja meg, mi csak annyit jegyzünk meg belőle, hogy ő is azt mondja, hogy a történettudósok nem indulnak ki meghatározott világos elvekből, hogy nem rakták le tudományuk elméleti alapját. S annyiban egyet értenek vele legelszántabb ellenfelei is. Droysen épen Buckle művével szemben mondja: »Olyan mű, milyen Buckle-é igen nagyon emlékeztet arra, milyen zavartak, vitások tudományunk fundamentumai, mennyire áldozatai a tetszés szerint való vélekedésnek. Azt a mély benyomást, melyet Buckle műve szerte a világban tett, vegyük arra való intésnek, hogy a történettudósoknak fel kell deríteniük tudományuk alapját, a mint Baco földértette a természettudományokét.« (Id. mű. 45. l.)—Hasonló megjegyzést tesz *Salamon Ferenz*. Hogy az újkori jelesb hiasztorikusok öntudatlanul ügyekezzenek értelmet adni a történelmi tényeknek s bennök törvényt s tanulságot födözni föl mindenek fölött, azt bajos volna elhinni Buckle szavára is. (Buckle tulajdonképen még annyit sem enged meg, azt állítja, hogy egyáltalán nem igen keresnek törvényt vagy tanulságot.) »De az bizonyos, hogy a legértelmesebb és legolvasottabb olvasók előtt is könnyen titok lehet a vizsgálat azon módja, melyet követtek a tudomány valódi mesterei. Részemről nem olvastam egyikétől is fejtegetést erről s műveik jegyzetei sem világosítanak fel róla. A kitűnő történetírók a művészi hatás kedvéért annyira elszedik az állványokat, melyeken művöket díszesen fölépítették, hogy látható nyomuk se marad.« (Búd. Szemle 1873. A történelmi vizsgálatról. 14. l.)

Tehát bebizonyított ténynek vehetjük a történetírók saját nyilatkozatai nyomán, hogy a történet elméleti fundamentomát még valóban nem rakták le. Mert azok, kiknek panaszait s fölszólalásait idéztük, habár becses elméleti észrevételeket tesznek, nem segítettek ezen a bajon, maguk sincsenek ebben a hitben, és pályatársaik bizonyára nem. *Droysen* kísérlete a legterjedelmesebb, igen szép gondolatokat találunk benne, a történet vizsgálói bizonyára tanulhatnak belőle, de ezek a gondolatok nincsenek úgy rendezve, hogy célunkat segíthetnék. Nincsen egységes gondolatmenet benne, mely csak a födolgokra ügyelne, csak a cél nézné. Speciális historikus jegyzetek megzavarják a gondolatok folyását s szűk körre szorítják a megpendített eszmék hatását. Bizonyos pedantikus rendszerkedés homályossá teszi a födolgokat, és philosophikus ködbe burkolja a sok értékes részletet.

Nem leltük meg benne a historika fő gerinczét. *Gervinust* leginkább a történetíró személyes tulajdonságai érdeklik. Keveset nyújt, de e nyújtottakat föl lehet használni. *Buckle* csak a történet tényeiben nyilatkozó törvényekre van tekintettel, talán túlságos módon is, s a történet elméletével épen nem foglalkozik. *Salamon* azt a szép gondolatot fejtegeti, hogy a történettudós nem lehet el pozitív ismeretek nélkül, különösen a hadtörténetből vett példákkal tanulságosan illusztrálja, többet nem von be vitatásainak körébe. Másokra is fogunk visszatérni, kik többnyire csak a nagy közönségnek vélnek szolgálatot tenni, midőn tudomásuk általános föladatáról elmélkednek. — Legértékesebb azok közül, melyeket ismerünk, *Humboldt V.* értekezése a történetíró föladatáról. (Ueber die Aufgabe des Geschichtschreibers. Először a berlini akadémia értekezéseiben 1820—21. Újabbban: Abhandlungen über Geschichte u. Politik. Berlin Heimann, 1869. 13 lapon.) Bámulatosan szép, rövid, kimerítő és vonzó előadásban tárgyalja a földolgozat. Semmi mellék gondolat nem vonja el irányától, egy értéktelen észrevétel sem zavarja tetszésünket. Egészben véve azonban mégis azt kell mondanunk, hogy fogalmaink a történet Írásáról azóta megváltoztak. Nem helyezzük többé a történetírót oly közel a művészhez, mint tette Humboldt Vilmos, Gervinus, tette az egész kor, melyben ők éltek, s tette nem csak a történetírássra, de minden nagyobb emberi munkásságra s főleg a philosophiára nézve is. A természettudományok fölfogása sokkal inkább hódított és joggal hódított, hog} sem valamely tudomány egészen kivonhatná magát alóla. Humboldt értekezése örökké szép marad, és igazi tudományos nagy és szüleménye, ébresztő hatású, de megváltozott világnézetünkhöz képest a történetíró föadatai is más irányt vettek és megváltozott tekinteteket uralnak.

IX.

Nem mi reánk tartozik annak megvizsgálása, hogy milyen állapotban vannak a történeti tudományok, s milyen befolyást gyakorolt rájuk ezen elméleti alap nem-léte. De kimondtuk azt, hogy a philosophia történetének zavartságát módszeres vezéreszméi zavarának tulajdonítjuk, s midőn az általános történetre nézve hasonló hiányosságot tapasztalunk, s mindenki ennek alapján hasonló vádakra fakadhatna ellene, szükségesnek mutatkozik, hogy állításunkat közelebről is megokoljuk. Nem fölöslegesnek tűnik föl más szempontból sem. Általánosnak kell mondani azon áramlatot, mely az ilyen elméleti fejtegetések értékét a szaktudós szempontjából becsméri, a módszeres eszmék becsét kicsinyli, melynek ereje tehát a mi speciális végcélunkat is fenyegeti. A szaktudósok majdnem valamennyi tudomány terén

annyira elmélyedtek speciálitásokba. hogy innen-onnan, a mi általános, tudományosnak se tetszik majd. Kérdezzük tehát, vájjon valóban fontos-e, hogy valamely tudománynak módszeres elméleti alapja tisztára legyen kifejtve?

Ha valamely tudós tiszta vezéreszmék után nem indul, három eset lehetséges. Vagy a véletlenre bizza magát, vagy nem igaz eszmékre, vagy elméjében homályosan élökre. Az első esetet nem érdemes bővebben vitatni. Az nem lehetetlen, hogy valamely igazságra véletlenül is bukkanunk, de ez épen csak véletlen, nagy igazságok nem így születnek, s valamely tudomány nem így jön létre. A dolgok valósága, ha kérdésekkel állandóan és erősen nem ostromoljuk, nem szokott nyilatkozni előttünk. A kutatók nem is indulnak soha sem vezéreszmék nélkül, még az illető tudomány gyermekkorában sem. Csakhogy ilyenkor az eszmék vagy nem az igaziak, vagy világosan nincsenek formulázva. Ha nem az igaziak, akkor a kutatás folyamában előbb-utóbb el kell érkeznie annak a pillanatnak, a melyben a kutató belátja, hogy a mit keresett, azt nem lehet megtalálni. Ez áldott pillanat minden tudomány történetében. Mert mihelyt kiderül, hogy rosszúl kérdeztük meg a valóságot, keresni fogjuk, hogy hát mikép kelljen kérdezni. Sok mindenfélét összegyűjtöttünk keresés és bolyongás közben, mit tegyünk evvel az anyaggal, hová rakjuk? A főirányban talán nem csalódtunk, tehát milyen speciális czélt tűzzünk ki magunknak? Okulva tévedésünkön, óvatosan fogunk előre lépni s az útközben fölszedett sok speciális ismeret alapján csuda volna, ha új lépésünk is merőben rossz útra vinne. A valóság, ha hozzá nem való kérdéseket intéztünk is, — mégis úgy tud felelni, hogy legalább útba igazít. Mindez annyira igaz, hogy mondhatni: valamely tudomány fejlődésében akkor áll be új mozzanat, nem ha új igazságot találunk fel, ha nemha a régi nézetek eldültével új vezéreszmék után indulunk az igazságok fölkeresésére.

Egészen máskép áll a dolog, ha a kutatónak vannak vezéreszméi, de nem világosan formulázva. Az elmének homályos eszmék szerint eljárása *tudományos tapintatnak* nevezhető. Rendkívül komplikált psychologikus tünetény, szövet, mely sok szálból fonódik s lelkünk minden elmélésével szövődik egybe. — Mindig nagy szerepet vitt azokban a tudományokban, melyeket megkülönböztetvén őket a természettudománytól szellemieknek szoktunk nevezni. Nem is lehetett máskép, mert ezeknek a tudományoknak tárgyai is rendkívül bonyolt tünetények, és elemzésük még másodszorra sem sikerülhetett a tudományos kutatásnak. Az elmének be kellett érnie vele, hogy tudományos tapintat vezette útján s tetszős eredményekkel buzdította fáradságos munkájában való kitartásra. Bámulatos erőt is tud kölcsönözni

a kutatónak. Lelkünk homályos elemei egyáltalán sokkal hatalmasabbak s gyökeresebbek, mint a világosak, a tudat fölszínén levők. Milyen csudálatos intuitio lelkesítette a nagy történettudósokat, a nagy philosophusokat, hogy tudták eltalálni azt, mi a fődolog, minő titkos erő vezette őket a nagy gondolatok útjára! — A világért sem akarnánk ellenni ezen tudományos tapintat inspiráló ereje nélkül. De azért még sem igaz az, hogy pótolni tudja a világos vezérelveket, nem egészen s nem az igazság kutatásának előrehaladott korszakában. Inspirációnak s tudatos tervszerű eljárásnak egye-sülnie kell. A tudás csak úgy biztos, ha világos alapgondolatok vezetik. Csak így lehet teljes, mert tudatosan kiterjeszkedik mindenre, a mi körébe vág, s csak ezen az úton védheti magát a tévedés ellen, mert világos vezéreszméi segítségével hatos ellenőrzést gyakorolhat. A tudományos tapintatnak kitett tudományok örökös forrongásban vannak. A tapintat nem szokott merőben félrevezetni, de igen könnyen egy-egy csalódásnak esik áldozatul. Ki van téve a kor befolyásának, az egyéniség különösségének, a tet-szés eredmények csábításainak. A mit a kor óhajt, a tapintat szereti igaznak vallani, a mire az egyéniség kész, a tapintat abszolút igazságnak hirdeti, ha az eredmény harmonikus formában tud megjelenni előtte; a tapintat lemond a kutatásról, mely lerontja a szép látszatot, s keresi a való-nak rideg, szögletes gerinczét.

A tapintat valóban kiválóan aesthetikus tulajdonság, a művészet speciális ereje, de a művész nem is elemez, hanem alkot. S valamint a művészet elméleti alapját ideig-óráig még keressük, s legfőlebb csak egyes részeit raktuk le, épen úgy nem ismerjük még azon tudományok módszeres eszméit, melyek a tapintatra bízták magukat, s ő neki köszönik eddigi siker-reit. A vezéreszmék szempontjából bizonyos osztályt tehetünk az egyes tudományok közt. mely nagyjában megfelel természetüknek. Az exact tudományok inkább a hamis, de konkrét vezéreszmék hatalmának vannak kitéve, a szellemieket inkább a tapintat vezérli. S mit tapasztalunk e két tudomány-faj történeti fejlődésében? Az utóbbiak sokkal tovább vergődnek a bizonytalanság állapotában, mint az előbbiek. A vegytan az absurd alckemián kezdte, de mihelyt belátta ennek a célúak döreségét, nagy léptekkel kezdett előrehaladni. Az astronomia a még absurdabb astrologiával elegyedett egybe, de ma már véglegesen meg van organisálva, mondhatni, meg van már alkotva. A szellemi tudományok sokkal tökéletesebb alakban lépnek föl, a tudományos tapintat hatalma eleinte rohamossággal fejleszti őket. Az első történetírók még ma is mély tisztelettel illetnek minket, az első philosophusok műveit még ma is kegyelettel s figyelemmel kell olvasnunk. S milyen volt a történetírás fénykorának letűnte után? *Sybel* csu-

dálkozva említi, hogy a 12-, és 13-dik század történetíróinak fogalmuk sem volt a történeti ítéletről, egészen híjával voltak a történeti valóság iránt való érzéknek, kritikai elmélkedésnek nyoma sem található bennük. Nem resteltek eseményeket vagy okiratokat költeni, hogy meglevő állapotoknak tiszteletet parancsoló régies szint kölcsönözzenek, s épen nem érdeklődtek az iránt, váljon az ilyen eljárás megegyezik-e az igazsággal. Dániel próféta-nak félreértett jóslata alapján, négy világbirodalmat számítottak ki, utol-sónak a római-németet állították föl s azt jövendölték, hogy ennek a világ végéig kell fönmaradnia. Íme, milyen a kor befolyása a történetírásra! — Pedig különben nem volt műveletlen korszak; akkor uralkodtak a leg-hatalmasabb császárok s pápák, virágzott a költők és építő mesterek művé-szete, éltek Bernát és Abálard, nagy Albert és aquinói Tamás (1. Vortrage und Aufsätze: H. v. Sybel. Berlin, 1874. 15, 16. 1.) S mit tapasztalunk ma? A historikusok fogalmainak világa rendkívül gazdag, szemkörük tágahb mint valaha, az anyag, melyet gyűjtöttek, oly hatalmas, hogy meg sem be-csülhetjük, de ők maguk panaszkodnak, hogy eljárásuk nem egy öntetből való, s hogy tudományuk rendszere és elmélete még nem áll készen. Azért valóban igen nagy fontosságúnak tetszik előttünk, hogy minden tudomány-ban oda törekedjünk, hogy elméleti alapját nagy gondal tisztázzuk.

Más szempontra is akarunk röviden utalni. A tudományok mindnyá-jan igen nagyon kiterjedtek, egy ember egy tudományt sem karolhat át egészen, minden tudomány sok részre oszlott s minden rész megkívánja a maga lelkiismeretes munkásait. Ez így van, helyesen is van, alapföltétele a haladásnak, az igazságnak közelebbről való megismerésének. A *munkafel-osztás* vele jár a tudományos haladással. Jelszóvá is lett, mindenki hangoz-tatja. Csakhogy ezeknek a jelszavaknak az a szerencsétlen tulajdonságuk van, hogy nagyon könnyen elferdülnek, s a mint őket fölkapják, kiszorúl belőlük nagyon sok gondolat, mely nélkül teljes és helyes értelmük nincsen. Mert hát mit jelent az: munkafelosztás? Nemde azt, hogy bizonyos munkát föl kell osztani, hogy többnek jutván belőle, mindenki annál figyelmeseb-ben végezhesse a maga részét. De ha a munkát föl kell osztani, úgy-e bár, hogy ez a munka egy, és nemde igaz, hogy ha jól akarjuk végezni, az egyes munkásoknak is bizonyos mértékben tudniok kell, hogy mi célra szolgál a munkájuk? Példát vehetünk az iparból. Az órákat ma nem úgy csinálják, mint régente, hogy egy ember végzi az egész munkát, hanem minden egyes részecske elkészítése más-más emberre van bízva. De ezeknek az emberek-nek nem szabad taláalomra dolgozniok, minden elkészítendő rész formáját előre állapítják meg nekik és egy ember állapítja meg mindezeket a formá-kat, hogy azután üljenek egymáshoz. — A tudomány munkafelosztása

elüt-e az iparától? Nem kell-e itt is valamely általános tervnek léteznie, mely kitűzi a feladatokat, meghatározza, melyek a főrészek, megméri mekkora fontossággal bírnak? Szabad-e a munkafelosztást úgy érteni, hogy mindenki, a ki a munka osztályában részes, úgy dolgozik, a mint neki tesszik, s elfelejti azt, hogy csak egyes köveket farag, s ügyelnie kell arra, hogy munkájának az építő mester hasznát is vehesse? — Sikerral jár-e az ilyen munka-felosztás? Lehet-e általában a munkát felosztani, ha a munkáról, mint egészről megfelelő képünk nincsen? Igaz, hogy a tudomány nem gép, a tudomány specialistái nem gépészek, kézművesek vagy kerék-hajtók. Nem is kívánjuk, hogy a tudomány munkásai között úgy oszszuk ki a munkát, mint azok között, a kik kerekeket gyártanak, mert ezek csak azt teszik, hogy már elvégzett szellemi munkát lefordítanak, az anyag nyelvére azoknak pedig az a dolguk, hogy új szellemi munkát végezzenek. De ép azért a tudomány munkásainak tudniok kell, miképen dolgozzanak, hogy az egésznek használjanak. Világos fogalommal kellbirniok az egész munka térvéről, föladatairól, hiányairól, módszeréről, hogy beléje illeszthessék a maguk részletes munkáját. A munkafelosztás igazi sikere attól függ, hogy a munkának vezérlő eszméi meg legyenek állapítva. Csak ha tudva van, hogy mit kell keresni, s hogyan kell eljárni keresés közben, csak akkor oszlohatik föl jól a munka. Sokat kell keresni, tehát keressenek sokan, járjon mindenki a maga útján, de úgy, hogy útja a főcélhoz vezessen. A természettudományok terén bámulatos sikere van a munkafelosztásnak. Igaz hogy a tárgy természete könnyebbé is tette, de legtöbbit használt az, hogy megállapított programm vezeti az egyeseket. A szellemi tudományok velük szemben majdnem panganak, s ennek egyik oka bizonyára abban rejlett, hogy kevesebb gondot fordítottak a kalauzó eszmék fölkeresésére.

X.

Úgy látszik, hogy olyan akadály gördült utunkba, mely megakaszthatná fejtegetéseink menetét. A történet általános eszméjéből akarunk kiindulni, a történethez fordulunk, hogy tanítson rá, de a történet nem teheti meg; elméletét még nem állapították meg végképen. Minekünk meg nem juthat eszünkbe, hogy mi állapítsuk meg. Elmúlt az a kor, melyben a philosophiaa szabta ki minden tudományok teendőit, s az ő eszméi vezették pórázon a gyöngé kezdőket, A tudományok megizmosodtak, mindenik a maga lábán tanult járni. De azért mégis kikerülhetőnek véljük ezt az akadályt.

Minden ilyen módszeres elméletben két elemet különböztethetni meg.

Az egyik az általános eszmék eleme, a másik a tárgy közelebbi természetéhez idomított speciális gondolatoké. Az általános eszméket úgy talál-

hatjuk meg, ha kutatjuk, mik az elmének azon általános szükségletei, melyeket a szóban forgó tudomány ki akar elégíteni, elérheti-e azt a célt, melyet ki kell tűznie magának, milyen utakon kell haladnia, hogy közelebb jusson ezen ezelőhöz,

Természetes, hogy ide is a tárgynak bizonyos ismerete szükséges. Az elmében szükségletek nem úgy általában, hanem csak tárgyakkal szemben keletkeznek. Tehát ismerni kell a tárgyakat, ha érteni akarjuk a szükségleteket. Valamely ezelő elérhetéséről csak úgy Ítélnünk, ha fogalmunk van az akadályokról, melyekkel szembe kell szállanunk. Világos, hogy ezen akadályok ismeretét csak a tárgyából meríthetjük. A cél felé vezető utak ugyanarra a föltételre emlékeztetnek. A tárgy ismerete nélkül tehát még ezen általános eszmék képzése alkalmával sem lehetünk el. De észrevenni, hogy ezen alkalommal csak a tárgy általános ismeretére szorultunk. Kiténik, hogy első sorban az *elme* természete vonja magára figyelmünket. Az elme követelőkép lép föl, szükségleteinek kielégítését várja, célokat tűz ki, eszközökkel szolgál, melyekkel élni kell, a melyek minemősége tehát fontos tényező a munka föladatainak meghányásában. Mondhatni az ilyen fejtegetésben a *subjektív* elem a túlnyomó. A teljes elmélet megkívánja a tárgy természetének alapos ismeretét. Csak a nagy történettudós Írhatja meg, ki maga veszi hasznát, ki munka közben maga szorult rá, ki a tudományt a tárgy velejéig viszi. Ő is az általános eszmékből indul ki, de megtermékenyíti őket tárgyuk részletes ismeretével, azzá valósítja őket, hogy kalauzul szolgálhatnak a kutatásban, alapjául állhatnak a munkafelosztásnak. Lazán kifejezve azt mondhatjuk, hogy a teljes elméletben a subjektív és objektív elemek áthatják egymást. A mi célunk más.

Mi csak néhány általános eszmét akarunk fejtegetni, a történet egyetemes föladatait akarjuk megállapítani, nem kalauzúl a történetíróknak, hanem kalauzul minmagunknak, midőn a philosophia történetének általános eszméit keressük. Kern vádolhatnak azzal, hogy olyas valamire vállalkozunk, a mi nem nekünk való. A philosophiának azon joga nem évült el, melynek alapján a tudományok általános céljait keresi. Mindezek a célok az elme legmélyéből erednek, s a philosophiának, ha van dolga, akkor az illetén vizsgálatok jutnak neki osztályrészéül. Ha azután a történettudomány is hasznát vehetné ezeknek az elmélkedéseknek, legyen ezen haszon akár milyen csekély, nagy örömet éreznénk. Az idézett s más történettudósok, kik philosophikus szellemben kutattak s néha philosophikus elmélkedésekre is rátértek, nagyot lendítettek gondolatunk menetén. Sokszor igazítottak útba, ő nekik köszönhetjük, ha elmélkedéseink subjektív eleme-

nehöl objektív elemekkel is szövetkezhetett; s ha néhány gondolat rendbe szedésével szolgálatot teszünk ö nekik is, akkor legalább valamit fizetünk vissza abból, amivel tartozunk nekik.

XI.

A történet *tárgya* az ember. A történet csak emberi dolgokkal törődik, a természetiekkel csak annyiban, a mennyiben emberi dolgokban tükrődzenek. Az emberrel is csak bizonyos szempontból foglalkozik. Nem kutatja alkotó elemeit, nem vizsgálja természetének sajátságait. Ez a természettudományok dolga. A természettudományok mindazon kutatásait, melyek az emberre vonatkoznak, sajátságainak megismerését célozzák, egy egészsze foghatjuk össze, melyet embertannak, anthropológiának nevezhetünk. Ennek körébe vág minden kutatás, mely az ember természetét akarja földeríteni; de a történet külön egészet tesz.

Igaz, hogy az ember természete lassú fejlődés eredménye s hogy a fejlődés fogalmát azon egynek nézzük a történetével. Nem is tagadjuk, hogy az ember természetének fejlődését történetnek nevezhetni, ezen természet történetének. De nem ezt szoktuk a történet szón érteni s joggal nem értjük. Az ilyen értelemben vett történet mégis csak az ember *egyéni sajátságaira* van tekintettel. Az általános fejlődés csak ezen egyéni sajátságok fejlődésének szempontjából érdekl. Az ember egyéni tulajdonságainak megismerése pedig az anthropologia dolga. Az anthropológiának van történeti része, de ő maga nem történet.

A történet viszont nem lehet el az ember egyéni természetének ismerete nélkül. Ezen ismeretre rá nem támaszkodva, szövetnek nélkül járja be a múlt homályát. Csakhogy ezt az ismeretet nem ő állapítja meg. A történet rászorol az anthropológiára épen úgy, mint az anthropologia a történetre. Azért mindegyikük mégis más munkát végez. E viszony megtekintésénél a függés sajátságos nemére akadunk. Az anthropologia, hogy tökéletességet érjen el, megkívánja, hogy a történetből meríthessen, hogy a történet tudománya be legyen fejezve. A történet, hogy a maga céljához eljuthasson, az anthropológiára kénytelen támaszkodni, tehát az anthropológiát akarná készen látni. Nem az egyik tudomány függ a másiktól, mindegyik függ másiktól. Ha az egyes tudományok viszonyát egymáshoz vizsgáljuk, még sok példával szolgálhatunk a függés ezen sajátságos nemének illusztrálására. Onnét van, hogy azon egy dolog nemcsak egy tudomány tárgya, s hogy a dolgok megismerése céljából a tudományok kiegészítik egymást, vállvetve haladnak. A tárgy egy, a tárgyak összefüggésben vannak, de e tudományok különböző szempontból nézik őket. A tudományok különböző voltát nem is

szabad megzavarni. Minden tudomány, hogy a maga föladatát jól végezhesse, megkívánja, hogy feladata határozottan legyen kiszabva. A tárgyak között nincsenek válaszó falak, a tudományok között vannak és legyenek is. A tudományok határfalai meghatározott fogalmakra épülnek. Az anthropológia oldaláról a határfalt meghatároztuk. Milyen fogalom alapján építjük a történet részéről?

Vessünk egy pillantást a kérdés tárgyára. Az ember hogy miképp származott, senki sem tudja. Hisszük, hogy származott, hogy nem lett egyszerre. Hisszük, hogy valamikor ős processusnak volt tárgya, melyből a végtelen fejlődhetés csíráival bontakozott ki. Mikor eresztették ezek a csírák első gyöngye hajtásukat, szintén nem tudhatjuk. Végtelen sötétségben tapogatózunk ezen a téren. Csak egyet tudunk. Azt, hogy ezek a hajtások csak akkor erősödhetnek meg, midőn ember emberrel kezdett érintkezni. Erre az embernek magunkból merített, a tapasztalás által pedig bőven megerősített ismerete tanít. Az ember sokáig lehetett egyedül, elszigetelve, csak a természettel érintkezve, csak ő általa tanítatva. Mennyit tanult így, nem is sejthetjük. Talán igen keveset, talán aránylag nagyon sokat. Bizonyos azonban, hogy nagyot lendített rajta, midőn nem magában állt a természettel szemben, midőn többet magával küzdött a fönmaradásért. Talán csak akkor lett olyanná, hogy embernek nevezhetjük.

Ennek az egy gondolatnak kivételével semmi sem világítja be az ember első fejlődésének homályát. És ezen halvány fénynél mit vehetünk észre? Sem határozott alakokat, sem határozott alakulásokat, csak forrongó, gomolygó tömeget. Mit műveit ezen tömeg, nem tudjuk. De bizonyos, hogy művelődött. Sokáig folyhatott ezen sajátságos művelődés, mely annyira elűt mindentől, a mit mi szoktunk annak nevezni. Így különbözik az, a mit csecsemő korunkban tanulunk mindattól, a mit később tanuláson értünk. De azért ez tanulás, az művelődés a szónak valóságos értelmében.

Hosszú korszak folyhatott le, mig azon idő következett be, melyből a legrégebb emberi maradványok származnak. A tudomány lelkesedéssel fogadta ezeket a maradványokat, mert valóságos positiv tudást rájuk építhetett először. Az előttük való időnek végtelen sötétsége által megnyugtalanított szem úgy éledt föl rajtuk, mint a pusztában vándorló az oázison. Szinte elfeledték, hogy oázis, pedig mégis csak az. Ezen maradványok valóságos tudásra vezetnek, de milyen szakadozott töredékes tudásra! Egy tartalomban gazdag könyvnek csak egyes szétszórt lapjait olvashatjuk. Egyes dolgokat megtudunk, de ebben a tudásban kevés az összefüggés.

A tudományt, mely ezen maradványokat vizsgálja, *őstörténetnek* nevezték el. Vájjon valóságos történettel van-e dolgunk? Nem. Ezen töredékek

nem tanítanak összefüggő fejlődésre, legfőlegb csak emberek egyéni sajátosságainak ismeretére. Az őstörténet tehát csak az antropológiának lehet része. A tudósok helyes tapintata valóban más neveket is adott neki, praehistorikus tudománynak, és anthropológiának nevezték el. Sőt újabb időben az anthropologia néven csak is ilyen őstörténeti kutatásokat kezdenek érteni. Jegtalanul szabják ily szűkre az embertan határait, és nem helyesen alkalmazznak ilyen tág nevet ilyen szűk tárgyra. Az őstörténet csak az anthropológiának egyik része, csak az ember egyéni sajátosságainak fejlődésére vonatkozik.

Az őstörténeti maradványok becsét nem kicsinyítjük, ha hiányos voltukra ügyelmezünk is. Ezek a maradványok sokat beszélnek el az ősnépek állapotáról, de hogy ezekből az ősnépekből hogyan származtak a történeti idők népei, arról nem szólnak. A fejlődés lánczából kihulltak gyűrűk, a melyek helyébe csak sejtelmeket tehetünk. De ezen sejtelmek legalább analógiákra épülhetnek. Még ma is vannak népek, melyek talán a fejlődés azon a pontján állanak, a melyen mi álltunk a történet előtt lefolyt korszakban. Az ő mostani állapotukból fogalmat alkothatunk magunknak arról az állapotról, melyen mi rég lefolyt korszakban mentünk által, s melynek még kire is elveszett. Ezeket a népeket *természetieknek* nevezik.

A természeti népek tartoznak-e a történet keretébe? Hiszen, ha őket vizsgáljuk, úgy tetszik, hogy nem csupán egyéni tulajdonságokat nyomozunk többé. A természeti népek is népek, együtt élnek az emberek, egymásra hatnak, közösen dolgoznak. Nyelvek, szokások, babonaságok ennek a közös munkának szüleményei. De ha közös munkából eredtek is, mégis egyéni tulajdonságokká lettek. A természeti nép tagjainak közös működése szülte őket, de a szülő erő azután kiapadt. Ezek a szülemények alig *változnak*. Létrejöttek s azután megkövültek. Az embert emberré csak emberekkel való érintkezés teheti. Ezen érintkezés fejlődésre indítja az elmét, néppé tömöríti az egyeseket. A nép minden egyes tagja most magasabb polcot foglal el, meggazdagodott mindavval, a mit közösen létrehoztak. Vájjon új közös munkára fogja-e fordítani megszerzett erejét? Ha igen, akkor a nép történeti processust indít meg. Ha nem, akkor természeti nép marad, akkor nincs története. Akkor azon kívül, mi egyszer megtörtént rajta, hogy nép lett, nem történik körében semmi sem. Mehet helyről-helyre, s megélhet évezredekén át, a tér s idő változása nem történet. Másképp is kimondhatjuk ezt a gondolatot. Mikép lettek az egyes emberek néppé, nem tudjuk. Kétségkívül hosszú processus folytán. Ezen néppé levéshez szükséges bizonyos közös munka, melyet az együttlét kierőszakolt az együttlevőktől. Mihelyt néppé lettek, megszűnt a kényszer, abba hagyták a munkát, nem történt

többé semmi, a mi új egyéni tulajdonságokkal meggazdagította volna az egyeseket. Legfőleg, hogy a meglevők körét némileg tágították. Ezek a népek nem tartoznak a történet keretébe. A míg az emberek csak egyéni tulajdonságaival van dolgunk, addig nincsen történet. A természeti népek is az antropologia körébe tartoznak. A róluk való tudomány is praehistorikus. Egyike a legkitűnőbb tudósoknak ezen a téren, Waitz, helyes érzettel választotta nagy művének címét: A természeti népek *anthropológiája*. (Anthropologie dér Naturvölker.)

Tehát mi a történet tárgya? Mi különbözteti meg az embert, a menyenyiben az anthropologia tárgya, a történet emberétől? Mi nyomozni való van az emberben egyéni sajátságain kívül? A történet tárgya nem az egyes ember, hanem a nép, a népek. Oly népek, melyek tagjai mindig új meg új közös munkát végeznek. A történet följegyzi ezen közös munkálkodás főmozzanatait. Elmondja, mit végeztek a népek, miképen végezték, milyen külső és belső viszontagságok között jött létre az, a mit tettek. A történet lépten-nyomon kíséri, a mi az emberek dolgában szüntelenül változik, a népek működését s keresi, a mi ezen működésnek megálló vagy múló eredménye, az emberi munkát. A történet tárgya: *Az egyes népek múltjában munkájuk változó alakjai; azon események, melyek folytán ez a munka létrejött s végre a népek közös munkájának változó alakulásai.*

Az anthropologia tárgya: az ember egyéni tulajdonságai. Ezek a tulajdonságok fejlődtek. A történeti processus eredményei lerakódnak a nép egyedeiben és új tulajdonságokkal gazdagítják őket. Az anthropologia a történet folyamatát az egyén szempontjából nézi. A történet elmondja, mi történt, milyen eredménye volt, az anthropologia megállapítja, milyen hatása volt az egyénre. Az antropologia meghatározza ezen hatás természetét és értékét. Az anthropologia a történetből merít tényeket s a történet belőle meríti ezen tények értelmezését.

Az ember nem magában álló egyéniség, hanem nép tagja, történeti folyamat munkása. Az anthropologia embere elvont valami, a történet embere az egész ember. Az anthropologia szétbontja az emberi természetet elemeire, a történet ezen elemeket közre működve mutatja. Az anthropologia a történet fizikája. A történet meg úgy viszonylik az anthropológiához, mint a fizikai tünemények a földünk fizikai tudományához. Fizika nélkül nem értenők meg földünk tüneményeit, anthropologia nélkül nem a történetet. S a mint fizika nem volna, ha nem elemeznők a föld tüneményeit, s ha nem figyelnök meg mindazt a mi tapasztalható, úgy nincsen anthropologia, ha nem kutatja az embert térben egymás mellett, és időben, egymás után.

XII.

Tárgyával szemben mi a történet föladata? Ezen kérdésre való feleleten fordul meg minden elméleti fejtegetés. Ha meg van állapítva, mi valamely tudomány tárgya, mi a tudomány feladata evvel a tárggyal szemben, a többi önkényt következik belőle. A feladat meghatározásánál soha sem jöhet tekintetbe, vájjon a kitűzött cél elérhető-e. Mindig csak az: adva lévén a tárgy, mit akar az emberi elme evvel a tárggyal. Az elme, — s ez az ő csudálatos, kiirthatatlan sajátsága, — ha akaratát jól megértjük, mindig lehetlent kíván. Mindig ideállá alakítja a célt, melyet megközelíteni igen, elérni sohasem lehet. De ezáltal a cél megvesztegethetetlen mértékké is lesz, mely kitünteti, a tökélyesség milyen fokát érte el valamely tudomány. Comte az utóbbi gondolatot így fejezi ki: »Ha valamely tudomány valóságos természetét akarjuk fölfogni, tökélyetesnek kell őt képzelnünk.« Más helyen pedig: kincsen tudomány, a mely valósággal definitiójától nagyobb vagy kisebb távolságra el nem marad; mindazonáltal valamely szabatos és rendszeres definitio használata minden tudományra nézve valóban tudományos alkatának első jele. Egyszersmind minden időszakban legjobb eszköz valamely tudomány általános haladásának pontos megmérése. « (Pour concevoir nettement la véritable nature d'une Science, il faut toujours la supposer parfaite.« Cours de phil. posit. III. ed. 1860. I. 108. Il n'y a pas de Science, qui ne soit, en réalité plus ou moins inférieure à sa définition; mais l'usage d'une définition précise et systématique est néanmoins, pour une doctrine quelconque le premier symptôme d'une consistance vraiment scientifique, en même temps que le meilleur moyen de mesurer, à chaque époque, avec exactitude ses divers progrès généraux. u. o. III. 18.)

Minden tudománynak egyenlő kötelezettségei vannak tárgya iránt. Mindegyik tárgyának igazságát keresi. A történet föladata a történelmi igazság földerítése. A történet tárgya a múlt, múlt események, múlt alakulások, a történet ennek a múltnak az igazságát akarja megismerni. Hogy milyen volt. A természettudós látja a tüneményeket és leírja őket. A történetíró látja a múlt eseményeit, lelki szeme elé idézi őket s leírja őket. De a természettudós sem éri be a pusztá látással s a látott leírásával, a látottat meg is, akarja érteni. A történetírás is ugyanevvel a kötelezettséggel jár. *A történet feladata a múlt megértése.*

A múltat meg akarjuk érteni. Először csak azt akarjuk tudni, hogy mi történt, mihelyt megtudtuk, akaratunk magasabbra fokozódik. Az a mi történt, időben történt, egymásután, szétoszlik részekre, elménk össze akarja foglalni, bizonyos egységben látni, egészet alkotni belőle. Az elmét ama titkos feltevés vezeti, hogy a világ dolgaiban, akár térben terjedjenek ki

egymás mellett, akár időben következzenek egymásután, szoros szükségés összefüggés és kapcsolat van; ezt a kapcsolatot keresi, midőn csak részeket lát egymás mellett vagy után; s akkor mondja, hogy megértette tárgyát, hogy tárgyának igazságát találta meg, ha ennek a kapcsolatnak jutott nyomára, Ilyen értelemben mondja *Banké*, a históriának nem a tények gyűjtése, hanem megértésük a tárgya. [Das Amt der Historie ist nicht Sammlung dér Thatsachen, sondern ihr Verständniss. Múvei 24 kötet. Tjber die Yenvandtschaft und dér Unterschied dér Historie und Politik.]

Ugyanezt a gondolatot egészen ellentétes módon is fejezhetjük ki. Múlt és jelen között szoros választófal nincsen, a jelen múltó állapot, megszületvén elenyészik s múlttá lesz. A történetben épen olyan folytonosság van, mint az időben, hiszen az idő alakjában folyik le. A történet egészen a jelenig terjed, tulajdonképen belőle indul ki. Minden a mi van, lett, mindennek van múltja, tehát története s mindent csak akkor értünk teljesen, ha múltját ismerjük. A történet föladata tehát a múltnak megismerése a *jelen megértésére*. A történet megmagyarázza az idővel lett dolgokat, avval, hogy ezen levés momentumait mondja el. Hasonló gondolatból indul ki Schiller, »A Vas heisst u. zu welchen Ende studirt mán Universalgeschichte« című föl-olvasásában s részben *Droysen* is. »A jelennek minden pontja lett pont, (Jeder Punkt in dér Gegenwart ist ein gewordenen). Mi volt, hogyan lett, elmúlt; de múltja meg van benne eszmeileg. De csak eszmeileg; megdermedt vonások, rejlő halvány fény. Nem tudunk róluk, mintha nem volnának. A kutatás tekintete föleleveníti őket, a múlt üres homályát megvilágítja velük. De nem a múlt idők válnak világosokká, hanem a mi belőlük még nem múlt el. Ezen fölelevenített fény a múlt eszmei képe. (Diese enveckten Scheine sind Ideale dér Vergangenheit, sind das geistige Gegenbild dér Vergangenheit.) [Historik. 8. 1.]

Csakhogy a gondolatmenet ilyen alakjában oly föltevésre támaszkodik, a melyet előbb a történetből be kellene bizonyítani, s a melyet bebizonyítani talán nem is lehet. Igaz, hogy a történeti fejlődés szakadatlan, hogy soha, sem szűnt meg s folytonosságban terjed el a mai napig. Minden, a mi ma van, az egész lefolyt múltnak mintegy vállán áll, a múltból lett, rajta nyugszik. De milyen ez a történeti folytonosság? Ha közelebbről nézzük, szép látszata eltűnik. Különböző korszakokban igen különböző képet mutat, Látjuk valamely népnek szépen induló fejlődését. A fejlődés mindig magasabbra emelkedik. Folytonossága tökélyetes. Minden időszak hasznát veszi az előbbi munkájának. Végre eléri tetőpontját s azután lefelé indul. Bekövetkezik az elenyészés kora. Abból a nagy munkából, melyet ez a nép végezhetett, talán csak romok maradnak fon. Az utána következők talán csak keveset élvez-

nek azokból a kincsekből, melyeket elődeik fölhalmoztak. A történeti összefüggés nem szakadt meg, de mennyire elvékonyodott! Hány népnek mennyi munkája veszett el így, melyet új népek nem tudtak fölhasználni, melynek nyoma is eltűnt, vagy épen csak nyoma maradt fenn! Ne foglalkozzunk-e a történetben ezekkel a kincsekkel is, melyek hatása teljesen megszűnt, de a melyek egyszer a múlt korszakában, népet gyönyörködtettek, nép munkájának szüleménye voltak? Az a mit Droysen mond, bizonyos tekintetben természetes, hogy igaz. A mi teljesen elveszett, a minek még nyoma sincsen a jelenben, az a történetre is elveszett, arról nem tudhatunk semmit, azt sem, hogy volt. A múltnak, melynek történetét kutatjuk, tehát jelennek kell lennie. De nem szükséges, hogy a jelenben éljen is. Az a mi meghalt, de a minek némi nyoma megmaradt, szintén a történet tárgya. A történet nem válogatja ki a múltból azt, a mi elég szerencsés volt, hogy hatásokat szülhetett, melyek máig terjednek, szánalmával kíséri a múltnak hatástalanul eltűnt alakulatait is. A történet csak akkor indulhatna ki a jelenből, ha a múlt valóban egészen benne volna a jelenben, benne volna nemcsak metafizikai vagy fizikai, hanem történeti értelemben, benne volna úgy, hogy minden a mit kivívott, bizonyos tekintetben életben maradt. De ezt nem hisszük valószínűnek sem tetszik. Azért a történetnek feladata a múlt megértése, akár megmaradt a jelenben, akár nem. Mert minden jelen dolognak van múltja, de nem minden múltnak van jelenje. A jelen csak a múlt alapján érthetjük meg, de a múltban van sok, a mihez a jelenből csak a tudós nyomozásai, de nem az életnek hatásai vezetnek vissza.

XIII.

Mit értünk *megértésen*? A történetnek föladatává tettük, hogy megértesse velünk a múltat, mit teyen ezen cél elérésére? Mi a történeti megértés fogalmának tartalma?

Minden megértés *tényeken* kezdődik. Ha a tényeket nem tudjuk megállapítani, tárgya sincsen a megértésnek. A történet pedig tények sorozata. A tények ismerete a történeti fölfogás természetes alapja.

A tények ismerete azonban nem elégít ki; mi a tényeket a szó közönséges értelmében érteni is akarjuk. Akkor értjük, ha a tények *okait* is kikutatjuk. Minden történeti ténynek vannak okai, nem magától lett, nem is egy okból származhatott. Ha valamely tény valamennyi okát ismerjük, akkor bizonyos tekintetben megértettük. Azért a történeti kutatás egyik módszeres vezéreszméje, hogy minden tényt okozatnak néz, azaz olyannak, a minek okai vannak, s a minek okait föl kell keresni.

Még így sem értjük teljesen a történet tényeit. Az emberi elme nem

éri be részletes tudással, általános felé törekedik. Tudja mi történt, azt is, mely okok erejénél fogva, de azért még sem tartja, hogy teljesen érti a történetet. Szeretné azt is tudni, miért kellett ennek így történnie. Nem elég neki, hogy tudja, hogy okozat és okai között kapcsolat van, ezen kapcsolat szükségességét is akarná belátni. Belátja pedig akkor, ha a kapcsolat mivoltát ismeri, hogy milyen természetűknél fogva kellett az okoknak épen ezt az okozatot okozniok. Az okok természetének ismerete megtanít az okozatnak s épen ennek az okozatnak szükséges voltának belátására. Okozat s okai között levő kapcsolat szükséges volta *törvénynek*, a kapcsolat *törvényes kapcsolatnak* nevezetik. A történeti megértés a tények törvényes kapcsolatának kipuhatólását is követeli. A történet az ő benne működő erők törvényeit is kutatja.

Van-e magasabb foka a tudásnak? Ha ismerjük a történeti tényekét, s a tények okszerű kapcsolatát, a kapcsolat törvényes voltát, kíváncsat-e az elme ennél többet? Ha tudjuk, mi történt, miért történt, s miért kellett annak történnie a mi történt, van-e még valami, a mit kereshetnénk?

Mit tesznek a természettudományok? Szembe szállnak a világ tüneményeivel, csoportozzák őket, keresik okszerű kapcsolatukat s kutatják ezen kapcsolat törvényes mivoltát. Tovább nem mennek. A természettudomány fölfogásában a törvény a legutolsó stádium. Ha törvényt tud fölfedezni, melynek tartalma oly gazdag, hogy a világ minden okszerű kapcsolata megmagyarázható belőle, akkor végkép oldotta meg föladatát.

A természettudományénál van-e magasabb foka a tudásnak?

Van, az elme követeli. Nem áll meg a fölsorolt kérdéseknél, negyediket is csatol hozzájuk. Kérdezi, mi *célből* történik az, a minek okánál fogva történnie kellett? Mert hogy valami okokból szükségképen folyik, nem zárja ki azt, hogy az, a mi történik, bizonyos célból ne történjék. Miért teszi azt a kérdést? Mert természeténél fogva kénytelen vele. Szabad-e neki ezt a kérdést intéznie? Minden szabad neki, a mit természetének mivolta megkövetel tőle. Kaphat-e feleletet erre a kérdésre? Tárgya váltogatja. A természettől kérdezi, mi célja van tüneményei örökös változásának, de a természet nem felel rá; a hívő lélek feleletet merít a hit mélységes sugallataiból, az elmélődő philosophus elméjének sejtelmes vágyakozásaiból. Tudásnak egyiket sem veszi számba a természet tudománya. A természet tényezői csak magukra nem eszmélő elemek, ki tudja, miért vonzódnak egymáshoz, miért egyesülnek, miért változnak ezek az egyesületek? De a történet tényezői érző, elmélő, akarat szerint cselekvő emberek, kik valamit akarnak, valamely cél felé törekednek, s célfélelel eredményt el is érnek. Igaz, hogy akarat, cél felé törekedés, céllelés

szintén csak történeti tények, melyeknek vannak okaik, melyek engedelmeskednek törvényeknek, tehát ennyiben nem változtatnának a történeti megértés fogalmán. De ezek a tények mégis sajátos dignitással vannak fölruliázva. Oly tények, melyek más tények egész sorát szülik, azokat a tényeket, melyek segítségével ők megvalósulnak, akár egészen, akár csak részben. Tehát oly tények, melyek indító okok is, végeredmények, melyek valamely fejlődésnek értelmet adnak, hogy mire való, tanítanak. Igaz, az is, hogy az emberek sokat akarnak s többnyire csak keveset végeznek, s hogy nem ritkán mást akarnak, s egészen mást végeznek. Tehát úgy látszik, hogy nem az emberi célok döntenek a történet folyamatában s nem ők belőlük szabad kiindulni, midőn a történet folyását meg akarjuk érteni. De szükséges-e, hogy valamely cél eléérésék, s értenők-e azt a munkát, a mely oly célból történt, melyet nem sikerült elérnie, ha a cél nem ismernők? És szükséges-e, hogy a cselekvő emberek tudjanak arról a célról, melynek megvalósításán dolgoznak, s meglehetne-e érteni azt a munkát, a mely nem tudott cél után indul, ha ezt a célát nem látjuk magunk előtt? Képzeljük el emberi cselekvések előadásából annak a célnak megemlítését, mely a cselekvésnek kitűzve volt s a legszebb okokból való magyarázat ellenére a cselekvés egész lefolyása homályba merül előttünk. Célból való magyarázat sajátos, másfélelvel pótolhatatlan neme a magyarázatnak, s a történeti fölfogás tulajdonképi sarkköve. A cél fogalma betetőzi a történeti megértés teoriáját, voltaképen egészen új bélyeget nyom reá, ezt a jellemző vonását rajzolja, mely merőben különbözővé teszi a természettudományok fölfogásától. A történeti folyamatnak van eredménye, a meg-megújuló változó munka, mely a történeti folyamatot eszköznek tünteti föl a munkának mint célnak megvalósítására. — Valamint a természet tudományai egység után törekednek, a világtörvény egysége után, úgy a történetiek egységet keresnek a történet egy nagy céljának fogalmában. Mindketten távol állnak végezeljuktől. A természettudományok beérik egyes törvényekkel, melyek mindegyike tágabb vagy szőkébb körét magyarázza a tüneményeknek, a történet kénytelen megelégednie egyes esetek ismeretével, melyek csak egyes népeknek, egyes korszakoknak adnak értelmet. A történet folyamatának ezen egyes céljait pedig *eszméknek* nevezzük. Esmék a történet valódi céljai, leghatalmasabb indító erői, a legmagasztosabb szüleményei.

A történet tárgya tehát újat teremtő népek munkálkodása, ennek a munkálkodásnak változatos eredményei. Főadata, hogy ezt a munkálkodást s eredményeit megértesse velünk. Megérteti pedig úgy, ha a tények alapján állva, ezt a munkát okaiból magyarázza, törvényeiből megérti s

eszméivel értelmezi. Tények, okok, törvények és eszmék, ezeken fordul meg a történet tudománya. A történet tulajdonképi tárgya így az eszmék megvalósulásának munkája, a múlt alakulásaiban, a történeti erők * törvényes okszerű működése segítségével. Titokteljes módon parancsolnak az eszmék s a földön elkezdődik emberek és népek dulakodása. Mindennek, a mit tesznek, meg van a maga oka, minden okbéli kapcsolatnak megvan a maga törvénye, melynél fogva a népek csak azt tehetik, a mit tesznek. S ime a törvények és okok vak munkájának mi az eredménye? A maguk főnségében az eszmék. Az eszme a történet kezdete és vége.

Nézzük most közelebbről a tény, ok, törvény s eszme mivoltát.

XIV.

Elértük azt a pontot, melyen túl fejtegetéseink nemcsak mint eddig vázlatosak, hanem merőben általánosak is lesznek. Csak irányokat jelölhetünk ki, célokra mutathatunk rá, utakról, melyek ezen célokhoz elvisznek, a történetírók dolga gondoskodni. A módszer kivitele azokat illeti, kik teljesen járatosak a tárgyban. Mi reánk csak a fogalmak körvonalainak meghatározása tartozhatik. Úgyszintén az akadályok is, melyek a történetírók útját állják, csak általános értelemben érdekelnek. Mennyiben akasztják meg a történetírók munkáját, mennyire küzdhetők le s vannak-e határt a célhoz közeledésnek? Melyek ezek az akadályok egyenként, mikép kell velük elbánni, csak a tárggyal foglalkozók állapíthatják meg.

Mi a *történeti tény*, nehéz szavakban foglalni. Mindaz, a mi valóban megtörtént, minden történeti jelenség, a mely másoktól külön válik, minden változás, mely a népek életében, munkájuk mivoltában bekövetkezett. De mikor mondjuk ki valamire, hogy megtörtént, mikor vált el valamely jelenség társaitól, úgy hogy külön is megállhat előttünk, mit tekintünk történeti változásnak a népek életében? Valóban nem oly meddő kérdések, minőknek talán látszanak. Gondoljunk csak a történet tárgyára, a népek életére. A népek élete nem mozaik, a mely összerakódik egyes részekből, miket tényeknek nevezhetnénk. Ez az élet szakadatlan sora a változásoknak, nincs ebben a sorban semmi hiány, oly folytonos, mint az idő, a melyben lefolyik. A mit eseménynek szoktunk mondani, nem akkor áll be, mikor mi tekintjük beállottnak, s nem akkor ér véget, mikor mi nem látjuk többé. Képződik s tovább képződik, csak hogy nem vesszük észre, nekünk a képző folyamatnak csak egy pontja mutatkozik, előtte s utána észrevétlenül tűnik el minden szemünk előtt. Változás szül változást a történeti életben épen úgy mint a természetben, s Herakleitos mondata áll, hogy minden folyik.

Különböző időkbén mennyire megváltozik az, a mit történeti ténynek

neveznek! A mi a változások sorában különösen súlyosnak látszott, a mi gyakran csak külső okoknál fogva imponálni tudott, megragadta a figyelmet, följegyezték s ténykép átszállt az utókorra. De hogy mi tűnik föl a szemnek, a szem minőségétől is függ, mi imponál a nézőnek, a néző fogalmain áll. Találunk orientális históriai jegyzeteket, melyek írói királyok születését és halálát tartották legfontosabb históriai eseménynek. Ezeket jegyezték föl, legfőleg még azt, micsoda háborúkat viseltek. Pedig más emlékek nyomán indulva azt találjuk, hogy ezek a népek is éltek tartalmas életet, ők is fejlődtek, virágoztak, szereztek magoknak műveltséget, végeztek bizonyos történelmi munkát, ha részben el is veszett számunkra s hatását a történelmi élet szövevényes alakulásaiban nyomról nyomra nem is követhetjük többé. Mindezek az egykorú történetírók számára nem léteztek, legalább nem tekintették a történet tárgyának, nem jegyezték föl történelmi tények gyanánt. Közelebb eső időkről is vehetünk példát. Nem nagyon rég múlt el az a kor, a melyben udvarok cselszövéseit, a háborúk csattanós jelenségeit a történet fő tárgyának tekintették. Mondhatjuk, hogy nemcsak a történelmi tényekkel való bánásmód változott meg, a tények fogalma is más ma, mint azelőtt volt. Bővült, terjedtebb, finomabb lett. A ki a történetírás történetét fogja megírni, a tény fogalmának különböző fölfogásaiban bizonyára igen jellemző vonásokat fog találni a történetírás minden egyes korszakára nézve.

A dolog úgy áll, hogy a tény fogalma, akármilyen paradoxnak tessék is, bizonyos tekintetben egészen szubjektív valami. Lehet objektív értelemben is vénái. Objektíve maga a történelmi élet változásoknak szakadatlan, folytonosságban elterjedő sora. Objektíve tehát minden ilyen változás történelmi tény. Így azután a tény fogalmában semmi szubjektív elem nem vegyült bele. De ilyen értelemben a tény fogalmának nincsen ránk nézve semmi haszna és jelentősége. Ilyen módon a történet tényeit csak abszolút ész nézhetné, kinek tekintete oly végtelenül beható, hogy a fűszál növése közben veszi észre. Emberi elme nem így jár el. A végtelen kicsinyt nem látja. Tudja, hogy van, de szemmel nem tarthatja. A mi emberi szemnek való legyen, annak bizonyos határig meg kell nőnie. Ezek a határok nem állandók, a szem finomul, a határok lejobb s lejobb szorulnak, de azért nem tűnnek el egészen. A történelmi életben tehát nem az egyes változásokat látjuk, hanem ezeknek a változásoknak bizonyos összegét. Ránk nézve a változások ilyen összege tény. Némelyik annyira kidomborodik, hogy lehetetlen nem észrevenni. A történet szava némelykor oly hangosan szól, hogy mindenki meghallja. Lassan, észrevétlenül folyt változások gyakran oly hatalmasan törnek ki, oly általános fölindulást keltenek, hogy mindenki megérzi.

Ezeket a tényeket természetesen legelőbb vették számba. A történeti élet ilyenkor mintegy maga mutat mély rovasokat, melyeken megnyugodhatik a szemlélő tekintete s a hol azokat a határokat találja, a melyeken belül egybefoglalhatja a tüneményeket. De nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a riktó szinti tények nem az egyedüliek, s hogy gyakran kirívóbbak, mint fontosak. Többnyire csak vég- és kiindulópontjai a tények egész sorának, magukban állva nem mondanak semmit, nem tanítanak semmire. Gyakran fontosabbak az oly tények, melyek nem erőszakolják ki figyelmünket, hanem ellenkezőleg melyeket e figyelemnek kell fáradsággal nyomoznia. Minket a történetben a végzett munka érdekel; tehát azok a tények, azok a változások, vagy a változások ama összegei érdemesek figyelmünkre, melyek meghatározható viszonyban állnak evvel a munkával. Az a nép, a mely történeti munkát nem végzett, nem történeti nép. Az a tény, mely történeti munkához nem járult hozzá, nem történeti tény. A milyen arányban része volt a történeti munkában, oly arányban érdekel s olyan arányban becsüljük. Ilyen értelemben azután a tény fogalma a történet elméletének nemcsak alapvető, hanem legáltalánosabb fogalma is. *Történeti tény a népek életének minden megfigyelhető változása, a mely hozzájárult a történeti munka alakulásához.* Tények az események, de tények a szokások, intézmények, érzelmek, gondolatok és eszmék is, melyek uralkodtak s történeti befolyást gyakoroltak az emberekre. Minden, a minek kipuhatolható hatása volt a néptörténeti munkájára, reánk nézve történeti tény. Az igaz, hogy bizonyos »circulus vitiosusban« kerülünk, hogy a mi tény, azt csak a történeti munka szempontjából állítjuk meghatározhatónak, a történeti munkára nézve pedig mondtuk, hogy csak a történeti tényekből ösmerhetjük meg; de ilyen circulusba nemcsak ebben az esetben kerülünk. Tapasztalni fogjuk, hogy egészen általános.

Más sokkal bajosabb akadályal kell a történeti tudománynak megküzdenie. Ha a tényekkel szembeszállhatna, mint olyan absolut ész, kinek a múlt is jelen, akkor a tényekre nézve nem volna egyéb teendője, csak a jelentősek kiszemelése. Mi ránk nézve azonban a történeti tények örökre elmúltak, sok nyomtalanul, sok, hogy épen csak nyoma maradt meg. A történetirő nem a tényeket látja, csak a tények nyomait. Ezek a nyomok az ő *adatai*, csak ezek vannak neki *adva*, s ilyen adatokból állanak az ő *forrásai*. Az a nehéz földadat jutott neki, hogy nem találván készen tudományának anyagát sem, neki ezt az anyagot is előbb meg kell teremtenie. A tények nyommaiból magukat a tényeket rekonstruálni, alapvető munkája a történettudománynak. Olyan munka, mely sohasem érhet véget s sohasem érhet célzt. A nyomok hiányosak, nem minden ténynek maradt nyoma, s a mi maradt, nem visz egyenes úton a tényhez vissza. Azok a nyomok, a melyeket egykorú vagy

később élt történetírók szolgálhatnak, igen gyakran csálnak. A források bírálata kiderítette, hogy az emberek legnagyobb része, midőn elbeszél, vagy tudatosan, vagy nem tudva róla, nem az igazat mondja. Kitudni, hogy milyen célból ferdítettek, vagy milyen behatás folytán ferdült el szájukban az igazság, milyen lehetett az, a mi elferdült vagy a mit elferdítettek, gyakran emberi erőt meghaladó föladat. Hozzájárul az előbbieik alapján, hogy a legfontosabb dolgokat gyakran nem is jegyezték föl. Nem hitték őket fontosoknak. Már nem is paradoxon többé, hogy nem az igaz, a mit kortársak vagy közelebbi utódaik igaznak beszélnek el, hanem első sorban, miképen beszél el. Ez olyan adat, a melyet majdnem közetlen ténynek nézhetünk. Úgy-szintén az, hogy legtöbbit beszélnek el azok az adatok, a melyeknek nem az a céljuk, hogy elbeszéljenek; a múlt munkásságának fönmaradt kincsei, műemlékek, okiratok, nyelv és számtalan más. Ezen nyomokon gyakorolja magát a történettudomány s a valódi tények voltát bámulatos leleménységgel iparkodik kitalálni belőlük. Nem is az ő fáradozásain múlik, hogy céljt nem ér. A föladat teljességgel nem oldható meg soha. Abból az aránylag mindig kevés adatról, a mi a múltból felmaradt, nem fogjuk soha egész biztossággal rekonstruálhatni magukat a tényeket. A hol a tévedésnek oly tág tere nyílik, mint itt, nem lehet azt egészen kiküszöbölni. Ha pedig azokat a tényeket nem ismerhetjük meg jól, melyekről legalább adataink vannak, fogjuk-e ész segítségével valaha azt a hiányt pótolhatni, hogy végtelen sok történeti tényről adataink sincsenek?

XV.

A megértés alapja a tény, a megértés első foka a tény okainak ismerete. Az *ok fogalmának* szabatos meghatározása azonban még bajosabb mint a tényé. Tulajdonképen metafizikai fogalom, melynek teljes meghatározására szükséges volna az elmének eredeti, hozzája füzött föltevéseit megvizsgálni. Ez messze elvinne kitüzött célunktól s beérhetjük egy kevésbé szabatos, de eléggé használható általános meghatározással is.

Oknak nevezhetjük mindazt, a minek hozzájárulása nélkül valamely történeti tény nem állott volna be, de a melynek megvoltával okvetlenül be kellett állania. Minden tényt okozatnak kell néznünk, ok nélkül semmi sem történik a világon. Ezt nem szükséges bizonyítani, tulajdonképen nem is lehet, mert az elmének eredeti, mástól nem tanult föltevése. Minden történeti ténynek több oka van. mert a dolgok nem állanak elszigetelve a világon, egymástól, sokaktól függenek. Nincsen csudálatosabb tárgya a gondolkodásnak, mint a világnak és az ember dolgainak okbeli kapcsolata. Ha egészen elvont módon tekintjük is a történetet, bámulatos, szövevényes kap-

csolatot pillantunk meg. Elvontan kifejezve valamely nép élete egymásra következő változások nagy összege. Ha ezek a változások egy sorban folynának le, okbeli kapcsolatuk számára igen egyszerű szemléletes képet találhatnánk: az egyenes vonali De nem így folynak le, különböző sorok, különböző pontokon erednek meg. Ha ezek egymás mellett haladnának el, fölfogásuk még ebben az esetben sem volna nagyon megehezítve. Szemléltetővé tehetnők őket egymás mellett haladó vonalak képével. De nem így haladnak. Végtelen sok módon szelik, elterelik, megszakítják egymást. Egy sor sem folytathatja útját zavartalanról. Minden pillanatban kénytelen más sorok befolyása következtében megváltoztatni irányát. A legfurcsább görbe utakon jár, minden pontjában összeütközik más sorokkal, melyek mindegyike épen oly kiszámíthatatlan módon mozog, mint ő maga. A sorok ezen egyvelegét nem lehet szemléletesen elképzelni. Csak végtelen intelligencia bonyolíthatná szét, csak határtalan szemlélő tehetség rajzolhatja geometriai alakját. Ha konkrét szempontból nézzük a dolgot, a történet szövevényes volta még föltűnőbbé válik előttünk. Ebből a szempontból emberek cselekedni, tűrni és szenvedni látunk a történetben. Érzelmek, gondolatok, világnézletek keletkeznek és eltűnnek, állami intézmények fejlődnek és szétmállnak. A műveltség kincsei fölhalmozódnak, részben elvesznek, részben átszállnak az utódokra. Mindezeknek a hatásoknak, visszahatásoknak, változásoknak és fejleményeknek középpontja az ember. Ő belőle indul ki minden, ő reá hat vissza minden. Lehetséges-e ezeknek a kis behatásoknak járását követni? Ki vállalkozhatik rá, hogy p. o. egy római ember lelkét a végső elemekre felbontsa, s minden elem történetét elmondja? Hatott reá a múlt, elődeinek munkája, hozott magával bizonyos dispositiókat, melyekkel született. Különb az agyveleje is, mint elődeié. A született kész társadalom fogadta be, melynek voltak megállapított szokásai, intézményei, törvényei, világnézlete; mindezek műveltek, formáltak rajta. Ereje kifejlődvén, maga is tényezőképp lépett be ebbe a társadalomba. Szövetkezett embertársaival s most számtalan irányból jövő számtalan hatásnak lett kitéve, s mindezek hasonló hosszú soroknak voltak végpontjai. Ezen hatások közepette jöttek létre tettei. Tolta a történet szekerét s tolták őt a történet s embertársai, az egész világ. Elméjének természete is lehetett okok mély forrása. Befogadta a régit s teremtett újat, ha mákszemnyit is, mert ilyen szemekből áll, a mi új a történetben, mi haladást jelent benne. S mindezekhez hozzájárult a történelem színpadja, a természet, a mely környezte. A természet az emberi működésnek nem azon közömbös scenája, melynek minden pontján egyaránt jól vagy rosszul szavalják el a szereplők szerepeiket. Maga is szerepel, hatalmas és általános befolyást gyakorol mindenre, a mi

történik, a nép jellemének képződésére s sorsának viszontagságaira. Lehet-e csak egyetlen egy nagy tényezőnek befolyását valamely történeti eseményre pontosan meghatározni? Pedig minden egyes történeti esemény beálltára nem egy, hanem számtalan tényező működött közre. Azt mondtuk, hogy ok mindaz, a minek hozzájárulása nélkül valamely történeti tény nem állott volna be. Most azt látjuk, hogy minden történeti tény tulajdonképpen csak az a pont, melyben számtalan sora e változásoknak metszi egymást, melynek megértésére tehát mindezeknek okbeli erejét kellene ismernünk. S ilyen pont van számtalan egymás mellett, s mindegyik ilyen átmenet pontja és az egyes pontok között is van élénk forgalma a hatásoknak és visszahatásoknak. Ha a történet főadatává tesszük, hogy a tényeket okaikból magyarázza meg, akkor teljesen nem végezheti soha azt a főadatot. Nem is végzi, talán nem is szükséges, hogy ilyen értelemben végezze. Az oksági kapcsolat kipuhatolására a történetnek saját módszere van, mely nem vezet ugyan a tények exakt megértésére, nem is elégít ki mindenképpen, de a melylyel be kell érnie. Közelebb is viszi céljához, melyet a kifejtett álláspont tulajdonképpen elérhetetlen távolságba helyezett.

A történet nem az egyedüli tudomány, mely tüneményei okait csak fogyatékosán ismerheti meg. Az asztronómia ebben a tekintetben a legtökéletesebb, tüneményei okait majdnem mind ismeri és — a mi ennek legbiztosabb próbatétele, az okok ismerete alapján meg is jövendölheti: a tünemények, mikor, hol és mikép fognak beállani. A fizika már nagyon elmaradt tőle, nem csak hogy törvényei nem oly általánosak és egységesek, az okok kinyomozásában sem vetélkedhetek vele. Csak elvont tantételeiben tudott a tökéletesség legmagasabb fokára emelkedni. Csak ha a tünemények egyes tényezőit el tudja szigetelni egymástól, u. i., ha kísérleteket tehet, határozhatja meg teljesen az egyes tényezők hatását. Jövendölni is tud, de pontosan csak akkor, ha igen egyszerű tüneményekkel áll szemben, vagy ha, és a mennyiben a tényezők számát és közreműködésük módját maga állapíthatja meg, t. i., ha gépeket szerkeszt. Mihelyt a tünemények nagyon összebonyolódnak, a világ szövevényes oksági kapcsolatába merülnek, pontos tudásról mai napig igen sok esetben neki is le kellett mondania. Legvilágosabb példa rá az időjárásban tökéletlen volta. S a tudományok ebbeli tökéletlensége természetesen annál inkább nő, mennél több tényező járul tüneményeik létrejövéséhez, s mennél kevésbé lehetséges az egyes tényezőket elszigetelten működtetni. Az élettan tüneményei szövevényesebbek, mint a fizikáé, a lélektan bonyolódott volta fölér mind a kettőével együttvéve. Ha tovább megyünk, de mindig ugyanebből a szempontból nézzük a dolgokat, a tünemények szálaít mindinkább sokasodni, a szálak bo-

nyoltságát mindinkább nagyobbodni látjuk. A társadalmi tudományok tüneményeinek fizikája oly elemzést követel az emberi elmétől, melynek valószínűleg soha sem fog végére járhatni. A történeti tünemények pedig túl tesznek mindazokon, melyeket felsoroltunk; a legtöbb okokból származnak, az okok legbonyoltabban elegendnek bennük, és sem a tünemények nincsenek szemünk előtt, sem az okokról és közreműködésük módjáról közvetlen tapasztalást nem szerezhethetünk magunknak.

Ha a tüneményeket csak ebből a szempontból tekintenők, nem tudom vájjon kedvet érezhetnénk-e magunkban, ilyen végtelen nehéz s kevés sikerrel biztató munka folytatására. Mi ugyanis nem tudjuk elképzelni, hogy az emberi elme, legalább a mi a történetet illeti, valamikor abban az állapotban lesz, hogy teljesen számot tudjon adni tüneményeinek voltáról, mindazon oksági sorokról, s ezen sorok miként való közreműködéséről, melyekből ezek a tünemények származnak. A történetnek fizikája még gondolatnak is vakmerő. Szerencsénkre nem erre az egy szempontra szorultunk. Pótolni tudjuk ezt az elérhetetlen célzott olyannal, a mely közelebb van hozzánk. Kerülön át oly útra térhetünk, melyen szintén elég akadály kínálkozik, de olyan, a melylyel megküzdeni emberi munka.

Mindenekelőtt az ok fogalmának egyik sajátására utalunk. Ha A és B oksági kapcsolatban vannak, az egyiket A alanynak, a másikat B tulajdonképi oknak szoktuk nevezni. De A is ok, mert B csak úgy hat A-ra, a mint A természete megengedi. Példa reá, hogy azon egy esemény különböző egyénekre különböző hatással lesz. A különböző egyének különböző természetéhez képest. Az ok fogalmának ezen sajátága kitünően alkalmazható a történetre. A történetben mindig alanyokkal van dolgunk, minden, a mi hat, ő reájuk hat, s a mi ered, belőlük ered. A föladat egyszerűsítésének útján az első lépést tesszük, ha az okok e két nemét külön választjuk. Nagyobb világosság kedvéért külön nevet is adhatunk nekik. A működő alanyoknak, a népek természetét *föltétel*-nek nevezhetjük. Az okok, melyek a föltételekkel együtt az eredményt szülik, megtartják az *ok* nevét e szó szorosabb értelmében.

Mit tettünk s mit nyertünk azzal, a mit tettünk? Külön csoportokra szedtük az okokat s ennek következtében könnyebben megvizsgálhatjuk az egyes csoportok természetét. Ezt az eljárást tehát folytatnunk kell. A föltételeknek és az okok terén újabb csoportokat kell alakítani, a melyek mindegyike magában foglalja azokat, mik lényeges hasonlatosságot tüntetnek föl. A nép természete pl. még nagyon általános fogalom. Részletes jellemzésébe kell bocsátkozni.

Milyen ha háborút visel, milyen békében? Milyen indulatai vannak?

Micsoda temperatumot mutat? Mely hajlamok tűnnek föl rajta? Miféle különös tehetségek nyilatkoznak benne? Hiszen csak példa okáért mondjuk ezeket, nem hogy kimerítő módon tárgyaljuk. Igaz, hogy ezek a sajátságok is, melyeket föltételeknek neveztünk el, történeti folyamat eredményei. Nekik is vannak okaik, őket is csak ezek alapján érthetjük meg. De ténynek mutatkozik az, hogy ezek a föltételek bizonyos *állandóságnak* örvendnek. Valamely nép természetének alapvonásai nem igen változnak. Ismeretes, hogy a francziák jellemzése Tacitusban nagyobb részt még ma is találó. A történeti erők játékában tehát a föltételek tényezőjével, mint viszonyos állandóval vethetünk számot. Ezen föltételek magyarázata azután külön föladat tárgya. Ugyanannak a föladatnak, a melynek sikeréhez az okokat is szükséges csoportosítani. A természet maga különféle részek nagy összege, a belőle eredő hatások tehát az okok egységes csoportját tehetik. Intézmények, szokások, világnézetek lassan fejlődnek, de ha egyszer kifejlődtek, okoknak nagy, egységes forrásává válnak. Az egyik népnek másokkal való érintkezése szintén egy nagy csoportját teszi hasonló természetű okoknak. Mennél több világosan különböző, egységes csoportokat tudunk alakítani annál könnyebben lehet magyarázó eredményeket elérni.

A csoportosítás megtétele csak egyszerűbbé teszi a feladatot, de nem oldja meg. A megoldás lehetőségessé válik az által, a mit jobb név hián *általános magyarázatnak* akarok nevezni. Mindig, ha a részletes magyarázattól a kapcsolat szövevényes volta miatt elesünk, az általános magyarázat segít rajtunk. Ha ugyanis ismeretes előttem, hogy a tünemények két csoportja oksági kapcsolatban van, akkor az okozat ismert tulajdonságait összevetvén az okozók ugyancsak ismert tulajdonságaival az oksági kapcsolatra nézve általános magyarázatot találok, ha a részletek kinyomozása nincs is hatalmamban. Példának idézem a francia forradalom eseményét. Mik voltak okaik? Magyarázata, a mit a természettudósok magyarázaton értenek, örök időkre lehetetlen. Általános magyarázat sikerrel kísérhető meg. A tényekből indulunk ki. Természetesen ezeket a tényeket gondosan meg kell állapítani. A változások bizonyos összege tény, oly összege, melynek érthető viszonya van a történeti munkához. Ezeknek a tényeknek vannak általános föltételei. A francia nép jelleme. Ez a föltétel benne van minden tényben és a valódi történettudósnak mindig szeme előtt lebeg. — Következnek az okok csoportjai. — A francia encyklopaedisták szellemi munkássága. Ki kísérheti ennek hatását az egyes eseményekre? De ki nem tudja, hogy döntő befolyása volt az új nézetek alakulására? A hatás mineműsége is megtudható. A történetíró gyakorolt szeme kifürkészi a belső kapcsolatot. — A főnemeseik rendjének elbizakodottsága, elfajulása. — A

nép nyomorúsága. — A földbirtoknak kevés emberek között felosztása stb. A részletes, úgyszólván fizikai magyarázat lehetetlen, de az általános magyarázat, hogy ezek a tények bizonyára kapcsolatban vannak azokkal a tényekkel, a gondos vizsgálat egyenes útjának közelebb vagy távolabb eső pontján fekszik. Az általános magyarázat a nagy történettudásra nézve oly erős talajjává válhatik, hogy biztosan megvetheti lábát rajta és valódi tudományossággal foghat az egyes tények időrendben való elbeszéléséhez. Nem exakt tudás, de nem megvetendő tudás, és a mi az exakt tudásban eszmei, a mi becsessé teszi, a szükséges kapcsolat gondolata, benne is megvan. Az egyes tényt nem tekintjük többé az okul közetlenül kínálgató előtte való tény okozatának, mint azon dőre elv teszi, mely szerint nagy eredményeket kis okokból is lehet magyarázni. Tudjuk, hogy ezen kis ok nem más, mint alkalom arra, hogy a valódi okok egész serege fölszabadítva, munkálni kezdessen. A történetíró nem fogja, a mennyire bélyegzőnek találja, ezeket a kis okokat sem elhallgatni, de nem fogja őket érdemükön felül megbecsülni. — Egyetmást hozzátevé, az eddigieket úgy adhatjuk össze:

A történetíró a tényeket időbeli rendjükben mondja el. A tények okait, összefüggését, levését kutatja. De valamely ténynek valamennyi okáról nem adhat számot. A tények összefüggését pontosan nem állapíthatja meg. A levés folyamatát mozzanatról-mozzanatra nem kísérheti szemmel. Sem a fizikai, sem physiologiai, sem a lélektani, sem a társadalmi erők történeti műhelyébe nem tekinthet be úgy, hogy megleshetné őket munka közben és eligazodhatnék mivoltuk körül. Nem tudja kimérni, milyen ereje volt a múltnak, a létrejött intézményeknek, a történeti eszméknek valamely nép fejlődésére. Mindezekről az elemekből induló, pontos, mondhatni fizikai ismeretet nem szerezhet soha. De tudja csoportosítani a tényeket és az okozókat. Megvizsgálhatja az egyes csoportok sajátságait. Meg tudja állapítani, mi volt ok, mi okozat. Rámutathat az oksági kapcsolat megvoltára. Összevetvén az eredmények ismert sajátságait a ható tények ugyancsak ismert tulajdonságaival, az utóbbiak okbeli erejét is fedezheti föl. — Minden tényt magyarázandónak és magyarázónak is tekint. Egyrészt beilleszti az okok, másrészt az okozatok csoportjába. A nagy csoportok ismeretes tulajdonságai fényt derítenek új, ismeretlen tagokra is. A történetíró mindent összefüggésben lát, illetőleg csak arra tekint, a minek összefüggését másokkal kipuhathatja. A kicsinyt is nagy szempontokból nézi, mert a kis dolgokból származnak a nagyok. Megbecsüli annyiban, a mennyiben hozzájárul a nagy dolgok alakulásához. Erős fegyverei az általános fogalmak, mert ha általánosak is, ép oly igazak és biztosak lehetnek, mint az

exaktak. A történeti tények valódi kapcsolatát általánosan magyarázó okokból általánosságban ismerheti meg.

XVI.

A megértés folyamatában mi értelme van a *törvény* fogalmának? Különbözik-e az okétól? Mennyiben?

A törvény fogalmának következő momentumai vannak: *Parancs*, melynek *határozott tartalma* van, s a mely *általánosan kötelező* mindenre, a mit illet. Ezen meghatározás az emberek-hozta törvényekre épen úgy illik rá, mint a természetéire, vagy a társadalmiakra. Az általános katonakötelezettség az állam azon parancsa, melynél fogva mindenki, ki egy bizonyos kort elért és bizonyos követelményeknek megfelel, köteles a hadseregben szolgálni. A nehézség törvénye parancs, melynek megfelelően, a testek a föld középpontja felé esnek a tőle való távolságuk négyzetével megfordított arányban álló gyorsasággal. A kereslet és kínálat nemzetgazdasági törvénye parancs, melynek eleget téve az árúk árai, a kereslet nagyobbodtával és a kínálat csökkentével emelkednek, megfordított viszonyok között pedig leszállnak. A törvénynek általánosan kötelező voltát nem rontja le, ha némely esetekben látszatra nem is teljesedik. Ha valaki állami törvényt megszeg, a törvény kötelező ereje abban mutatkozik, hogy megbüntetik. Ha valamely test nem esik le a földre, mert szilárd alapon nyugszik, megfelelő nyomást gyakorol erre az alapra. Ha a kereslet és kínálat törvényének ellenére az árak valamely esetben nem a kijelölt irányban mozognak, bizonyára más ellentétes erők is működtek közre, melyek egy része azonban a mi törvényünk ellen folytatott küzdelemben megsemmisült. A törvény nem csak hogy kötelező, hanem emberi törvényektől némileg eltekintve, a kötelezettség teljesedését ki is tudja erőszakolni.

Honnét meríti a törvény ezt a reális hatalmát? Nem egyebünnen, csak a neki alája vetettek természetéből és egymással való viszonyából. Ez bizonyos tekintetben az állami törvényekről is áll, habár nem első látszatra. Az állam, ideális fogalma szerint, tagjai közakarátának megtestesülése, törvényei ennek a közakarátának kifolyásai. A törvénynek csak akkor van igazi ereje, ha a törvénykönyvben följegyzettek az emberek belsejében élő törvények másolatai. A természetet s a társadalmi élet nagy folyását intéző törvények pedig megszorítás nélkül állanak. A nehézség törvénye erejének forrása az anyag természete. Óvatosabban kifejezve, az a nagy tény, miszerint az anyag részei vonzó hatást gyakorolnak egymásra, a mit az anyag természete kifolyásának tekintünk. A verseny meg azért teszi olcsóvá az árukat, a szükség azért drágítja meg, mert az ember természete

magával hozza, hogy egyrészt mentül olcsóbban akar vásárolni, másrészt minden tőle telhető áron elodázhatlan szükségleteket ki akar elégíteni. A törvény azért parancsolhat, parancsát azért teljesítik, mert a kiknek szól, természetüknél fogva kénytelenek vele. Az a látszat, mintha a törvény a tünemények fölött lebegve s parancsokat osztogatna nekik, onnét eredt, hogy a törvény eredetileg csak azokat a parancsokat jelentette, melyeket emberek hoztak embereknek. A törvények nem a tüneményeken kívül esve intézik járásukat, hanem a tünemények vannak oksági kapcsolatokban, olyanokban, milyeneket természetük s egymással való viszonyaik kiszabnak nekik, s ezen oksági kapcsolat tartalma elvontan s általánosan kifejezve, törvénynek nevezetik. *Törvény meghatározott oksági kapcsolatnak általános elvont kifejezése.* Tehát tulajdonképpen nem a nehézség törvénye parancsolja a testeknek, hogy mily gyorsasággal kell nekik esniök, ha szabadon esnek, hanem meghatározott gyorsasággal esnek, mert a testek, beleszámítva a földet is, a vonzásnak szorosán meghatározott oksági kapcsolatában vannak. S nincsen oksági kapcsolat a világon, mely csak úgy általában oksági kapcsolat. Mindegyiknek megvan a maga meghatározott mértéke; tagjainak természete meghatározza, mekkorának és milyennek kell lennie a hatásnak. Ha ezt a mekkoraságot és milyenséget, tehát az oksági kapcsolat teljes tartalmát ismerjük, akkor pontosan megismertük, a mit a tünemények törvényének neveznek.

Mikép juthatunk ezeknek a törvényeknek ismeretéhez? Kétféle utón. Vagy úgy, hogy az oksági viszony tagjainak természetét annyira ismerjük, hogy előre ki tudjuk számítani, milyen hatás származik belőle, s ezt az utat, habár sokat visszaéltek a névvel s ezért sok előítélet is ragadt hozzá, nevezük *a priori-nak*. Vagy pedig a megfigyelő tapasztalás segítségével. Ennek a megfigyelésnek is van két módja. Olyan, hogy egyetlen egy esetet figyelünk meg, de úgy, hogy már ebből az egy esetből is kétséget kizáró módon meg tudjuk állapítani, ok és okozat hogyan függenek össze. Ezt többnyire csak *kísérlet* alkalmával tehetjük, vagy ha oly tüneménnyel állunk szemben, melynél a természet maga tett eleget a kísérletnek szóló követelményeknek. A második módja pedig az, midőn a megfigyelést kiterjesztjük mindazokra az esetekre, a melyekben ugyanazok az okok szerepelnek, s ilyen módon tudjuk meg, mily állandó hatással járnak. Ezen megsokszorozott megfigyelés neve *incluctio*.

A történetre következőképp lehet alkalmazni ezeket a fogalmakat: A történeti törvények olyanok, mint a többiek. Törvény a történetben is azt a szükségességet fejezi ki, a melylyel ugyanazok az okok minden időben ugyanazt az eredményt szülik, s a történet oksági viszonyait is úgy kell ku-

tatni, hogy általános, elvont kifejezésüket, a törvényeket, főr múl áztassuk. Ha a történet fényeinek okait keresi, törvényeinek nyomozására is rá kell térnie. A törvény fogalma az okénak csak természetes kiegészítője. A tényt értjük, mihelyt okait ismerjük; az okokat értjük, ha törvényüket meg tudjuk állapítani. A törvény nem tartalmaz többet az okoknál, csak általánosságban mondja, mit az okok egy esetre nézve állítanak. S minden oksági kapcsolatot lehet általánossá tenni, melyet az okok minőségéből értünk meg, mert a míg az okok azok maradnak, azt a hatást is meg fogják szülni. Ha biztosan tudom A és B mennyiben okai C-nek, akkor törvényül mondhatom ki: mindig, ha A és B van, következnie kell C-nek.

Az utak közül, melyek a törvények nyomozására kínálkoznak, a történetírás leginkább az elsőre és utolsóra van utalva. Egyszer az okok ismeretéből indul ki s jut el a törvények fölfedezéséhez, másszor az inductio útján ér célta. Többnyire fölváltva majd az egyik, majd a másik utón kénytelen haladni, úgy hogy az okok ismerete vezet az inductio ösvényén, majd pedig az inductio eredményeivel eligazodik az okok útvesztőjében. Senki nem tagadhatja, hogy péld. a lélek ismerete, a mint éltünk folytában közetlenül s kerülő úton szerezzük meg, megbecsülhetetlen kalauz a történetíró előtt is. így tehát a történeti okok egyik nagy forrásából egyenes utón méríthetünk. De ugyanígy vagyunk az okok más csoportjaival is, melyek megvizsgálására a jelenben találunk anyagot, vagy legalább analógiákat. Ezen ismeretek segítségével törvények bizonyos vázlatait készítvén, elindulunk az inductio terére s igazítunk, színezünk, részletezünk rajtuk, a mint a vizsgálás eredményei követelik. Gyakran megfordítva járunk el. Az inductio rávezet bizonyos állandó oksági kapcsolatokra, felébreszti figyelmünket s ösztönöz az okadó tények okbeli erejének megfigyelésére. A vizsgálat ezen két módja kiegészíti egymást, de az inductio mindig próbatétele az a priori okoskodásnak. Valóságos történeti törvénynek csak azt fogadhatjuk el, a miről meggyőződünk, hogy minden esetben, a melyre vonatkozik, megszorítás nélkül áll, s hogy minden kivétel alóla csak látszólagosan az, csak más törvények közbejöttének következménye.

De vájjon nem ellenkezik-e a történet végtelen változatossága a törvény merev egyformaságával? A tények okainak kutatása — hagyján, minden ténynek vannak okai, a szabad akarat is megjárja oknak, de ha törvények korlátá közé zárjuk a történet folyását, elvész a szabad akarat, elvész a történeti életnek végtelenül változó individuális játéka s nagy gépies meclianismus színére sulyed. A ki a történettudósok elméleti fejtegetését ismeri, elégszer hallotta ezeket a panaszokat, melyek mindannyiszor megújulnak, a hányszor elemezni és magyarázni akarjuk, a minek erkölcsi érzésünk vég-

telén elemezhetetlen becset tulajdonít. A magunk talaján is találkozunk kifogásokkal. A törvénynek az a jelentése, hogy ugyanazok az okok mindig ugyanazokkal a hatásokkal járnak, a történetben pedig minden változik; a mi elmúlt, régi alakjában soha sem tér vissza, mikép állíthatnánk tehát föl törvényeket, melyek minden időre nézve állanak?

Ezzel az utolsó kifogással könnyű elbánni. A törvény nem mondja, hogy ami most van, újra vissza fog térni, csak azt: hogy ha ezek az okok újra megjelennek, ugyanezzel a hatással fognak párosulni. Vájjon megjelennek-e újra, a törvény nem tudja. Továbbá a törvény magyarázó ereje nem is abban rejlik leginkább, hogy bizonyos meghatározott okok s hatásuk között szükséges kapcsolatot fedez föl. Inkább abban, hogy megtanít az okok minőségéből általánosságban a hatásra következtetni. A ki a mennyiségtani analysis elemeiben járatos, analóg esetet talál benne. Ha valamely functió (függvény) függésének egyenletét ismerem, akkor végtelen sok módon változtathatok a független változó mennyiségen, azért az egyenlet nem válik hibássá; hanem a functio változása lépést tartván a független variábilis változásával, az egyenlet megismertet a szóban forgó functió sajátosságainak egész rajával. Ugyanígy vagyunk a törvényekkel. A törvény kifejezi valamely okozat miképen függ okoktól. (Az okozat olyan, mint a fun,ctio, az okok a független variábilis mennyiségek.) Most megtörténhetik hogy az okok ezen összege némileg változik, de *megfeleően*. — Új törvényünk van, de az új csak részben különbözik a régitől. A két törvény között való összefüggést pedig annál jobban látjuk be, mennél jobban tudjuk meghatározni, mely elemeknek tudható be az, a mi az előbbi törvényen, vagy az előbbi okozaton változott. — így megy ez tovább, így megy végtelenig. S ha meggondoljuk, akkor a történet járása, valósággal követeli a gondolkodás ily finom differentialis számvetését. Mert a történetben, az igaz, a mi volt, úgy a mint volt, nem lesz többé soha de a mi van, az merőben új sem. Különbözik attól, a mi volt, de hasonlít is hozzá. Lassú átmenet vezet az egyik tüneménytől a másikhoz, s csak lassan alakúinak át a történelem ható erői is. A mai állapotok, ha differenciáljuk őket, megtanítanak a múltak megértésére, s minden törvény, a mely a múltnak egyik pontjára vet világot, közetlenül vagy kerülő utón számos más ilyen pont megvilágítására is szolgálhat.

Azok ellen nem küzdhetünk, kik a virág illatját féltik, mert alkatát vizsgáljuk és alkatából iparkodunk ezt az illatot is leszármaztatni. A bonczolás nem oly szép látvány, mint az élet, de az élet titkaira csak bonczolás tanít. Azokon sem fog fegyverünk, kik a történet erői közé *irrationális* tényezőket is fogadnak be s azt hiszik, hogy ezek a kiszámíthatatlan ténye-

zők törvényeknek nem vetik alá magukat, tehát ezek segítségével nem érthetők meg, de hogy a congenialis intuitio nyomukra akadhat, s úgynevezett »mélyebb« felfogás kincsével megrakodva, a tudomány búvárlatait gazdagíthatja. — Mihelyt irracionális törvényeknek nem engedelmeskedő, okokra nem hajló tényezőket bocsátunk a történet műhelyébe, a belőle kikerülő művek megértéséről örökre lemondunk. Akkor törvények egyáltalán nincsenek többé, mert törvény csak oly oksági kapcsolatban van, a mely általános, a melynek tényezői kiszámíthatók, ha nem is tényleg, de legalább elvben. Akkor leborulhatunk ez előtt a műhely előtt, szent mysticismusba merülve, bámulhatjuk művei nagyságát és megfoghatatlanságát, imádhadjuk titkos erőit, de el kell hallgattatnunk az értelem szavát s a valódi tudományos búvárlat templomát bezárhatjuk. A mi irracionális, nem lehet tudomány tárgya.

Mi azon elvből indulunk ki, hogy a történet valódi erői között sok van, a melyet még nem értettünk meg, de egy sincs, a mely megfoghatatlan. Olyan absolut ész, a mely ismerné a történet valódi erőit, az erők sajátosságait és viszonyait, működésük törvényeit; olyan észnek valamely nép története csak egyszerű számvetés volna, egyenlet, melynek egyik felének változó formáiból előre megconstruálhatná másik felének megfelelő alakulásait. Az ilyen absolut ész az az absolut ideál, mely után indulunk, mely érezteti velünk, mennyire elmaradtunk még tőle, hogy soha sem leszünk olyanok, milyen ő, de a mely minden sikerünket azzal a biztató tudattal jutalmazza, hogy legalább hasonlítunk hozzá.

XVI.

A történeti megértés eddig fejtegetett stádiumai a történet mechanizmusának külső képét tüntetik föl, de ennél többet nem. Nagyszerű látványt mutatnak nekünk, óriási nagy tért, melyen számtalan az alak és alakulat és bódító a szálak sokasága és bonyoltsága, melyek egybekapcsolják őket. Látványt, mely fönségében vetekednék a csillagos égével, ha oly módon értenék meg, mint ezt értjük. De ne felejtjük, hogy még így is, velejében ép oly homályos volna, mint az égi testek járása, melyet matematika és physika ellenére sem értünk meg a szó saját értelmében. Mit akarnak a csillagok az ég boltozatán, mi czélből forognak? Vagy ne menjünk ily magasra, maradjunk a földön, keressük akármelyik természeti törvény értelmét, vajjon találunk-e ilyet, ha a törvényt legáltalánosabban is tudjuk kifejezni? Az anyag részei vonzzák egymást, mi értelme van ennek? Azt a kevés értelmet is, mely a »vonzás« kifejezésbe szorult, azt is emberi felfogás vitte beléje. Fölfogásunk a természetet át meg átszellemítette, de megértetni velünk

nem tudta. A természet szól az értelemhez, az esztetikai érzéshez, az akarathoz, de a léleknek nem nyilatkozik. Az értelemnek föltárja oksági kapcsolatainak mivoltát, az érzést megindítja egyes tüneményeinek szépségével és nagyszerűségével, az akaratot izgatja, hogy küzdjön vele, de ha a lélek lelket keres benne, elzárkózik előtte. Gyakran hitték, hogy találhatnak benne azt is. Midőn megnépesítették a természetet istenségekkel; vagy keresték benne az egy Isten világosan érthető gondolatait; vagy láttak körében eszméket, a mint testet öltének; mindannyiszor az elmének azon mély ösztöne nyilatkozott, mely csak fátyolnak érzi a természet mechanizmusát, s minden áron le akarja lebbenteni lelkének valóságos képéről. Fájdalom mindannyiszor arra kellett eszmélnie, hogy csalódik, hogy egyébnek, mint törvényes kapcsolatának — minden fáradozásai ellenére sem juthat nyomára. Kiábrándulásának keserű érzetében még arra is vetemedett, hogy elesvén mindentől, mit ösztöne különben becsesnek érzett és tisztelt, magának a mechanizmusnak kezdett különös becsét tulajdonítani, mintha magának volna czélja, s azért, mert rajta kívül egyebet *tudnunk* nem adott, nem is léteznék semmi sem rajta kívül. A természet ránk nézve idegen nyelven írott könyv, melynek minden betűjét ismerjük, minden szavára ráismerünk, de a melyet egészben nem értünk; nem tudjuk, mit *jelent*?

A történet et-ny új tóttá látvány nem lehet ilyen. A történet is nagyszerű mechanizmus, de egyes szálain az emberi lélek fénye csillámlik. Oksági kapcsolatait nem ismerjük pontosan, teljesen talán nem is fogjuk soha sem ismerni, ellenben tudjuk, hogy van értelmes tartalma, a tartalom egyes mondatait el is tudjuk már olvasni, s reméljük, hogy valamikor az egészet is megértjük. A történet könyvének betűi sok esetben elolvashatatlan hieroglifák, de tartalmuk még így is kisugárzik belőlük. Nyelvét tökéletesen nem értjük, de tanuljuk, s hozzávetés még a nehezebb helyeken is átsegít. A történetnek van lelke, mert emberek szerepelnek benne, s lelkét megérthetjük, mert a lelkek megérthetik egymást. A történet lelke pedig *eszmékben nyilatkozik*.

Mik a történeti eszmék? Hogyan keletkeznek? Honnét merítik intéző hatalmukat? Milyen hatással vannak az ember sorsára? Miképp váltják fel egymást? Hogyan viszonyulnak egymáshoz? íme, a kérdések egész raja tódul felénk s megszorítható még sok mással. Es a philosophusok kedvelik ezeket a kérdéseket, az eszméknek valóságos életrajzával szoktak megkínálni, s a mit a *történet philosophiájának* czímén mondanak el, ilyen »eszmefuttatásokhoz szokott állam. Nekünk nem ez a szándékunk. Nem nagy becsét tulajdonítunk az eszmefuttatásoknak, fejtegetéseink határai is sokkal szűkebb térére szorítanak, hogy sem itt a szavakat szaporíthatnák. A történeti

eszméket csak a megértés szempontjából tárgyalhatjuk; vájjon szükséges-e, hogy a történetíró rátérjen eszmékre is, ha a múltat egészen meg akarja velünk értetni.

A történeti eszmék *vannak*. Nem emberi befolyás önkényéből eredtek, nem kényelmes szempontok a tények egybefoglalására, hanem valódi életet élnek. Ha nem volnának, történet sem volna. Mióta emberek vannak a világon, mindig egoisztikus ösztönök uralnak. Élni, élvezni, uralkodni akarnak. Ha nem akarnának egyebet, vagy ha nem történnék csak az, a mit akarnak, történeti fejlődés nem eredne meg. De egyebet is akarnak, és egoisztikus akaratukból is több folyik, mint ők maguk beléje tesznek. Összetömrőlnek, talán csak egoistikus célok könnyebb elérése végett, talán? mert homályos ösztön hajtja őket magasabb célok felé. Az összetömrőlésből bizonyos *közösség* származik beléjük. A közösség a történeti fejlődési első foka és minden történeti fejlődés főmaradó, bélyegző sajátága. *A mit a nép közösen akar, tudatosan és nem tudva róla, az történeti eszme*. Eleinte bizonyára nem tudja, hogy mit akar; talán csak biztonságban élni s magát föntartani. De akár az emberi természetben benne rejlik, akár nem, az együttlét folytán az ember egoistikus törekvésébe sajátos hajlamok is vegyülnek bele. Keresi az igazságot az igazság kedvéért, teszi a jót, mert jó, szereti a szépet szépsége végett, s alkotja az ideált, hogy tökéletessé legyen. Ezen önzést tagadó hajlamok nincsenek elszigetelve az ember lélekben; összefornak egoismusával, de megadják neki *sajátos emberi színét*. Nem csudáljuk, hogy oly gyakran tagadják, hiszen talán nincsen emberi törekvés, melynek legalább egy szála ne gyökeredznék lelke önzésében, de igen kevés van, melynek minden szála benne ver gyökeret. A ki nagyon közelről nézi az embereket, nem tudja szétbonyolítani tetteiknek minden indító okát; a melyik erősen nyilatkozik előtte, elfödi a többieket, a csöndesebben, de talán állandóbban és balosabban is működőket. Valamely nép közös érzületében pedig összefornak az egoistikus hajlamok is és válnak nagy egoistikus hajlamokká, de szövetkeznek az objectív ösztönök is és átjárják az egoistikusokat s ezekből a hajlamokból származnak célok, melyek után népek indulnak s ezen célokért való küzdésből származnak a történet eredményei, nem a célok híven megvalósult másai, hanem elferdítve vagy megnemesítve, vagy csak egyszerűen megmásítva a történeti erők mechanikus kapcsolata szerint és ezek az *eredmények gondolatokban kifejezve: a történet eszméi*.

Tehát nem azokat az *egyéni célokat* nevezzük történeti eszméknek, miket emberek, habár nagyok és korszakot alkotók, kítűznek maguknak, a népnek, néha a népek nagy csoportjának, mert a nagy emberek a történeti

eredménynek nem egyedüli tényezői. *Isten akaratjának* nyilvánításait, a tőle kitűzött célokat sem tartjuk ama történeti eszméknek, melyeknek nyomozására munkát szenteljük, mert nem hiszszük, hogy ennek a munkának sikere lehetne. Az *absolut gondolat* evolúciói sem csábítanak arra, hogy tetszős logikai szerkezetük végett irányadó eszméknek tekintsük őket a történet folyamában, mert valamint Isten nem avatott be minket világtervnek bonyodalmas szándéklaiba, úgy a világszellem sem nyilatkozott előttünk evolúciónak titokszerű sorrendjéről. Az eszméket a történet folyamának céljául, tehát indító okául és végeredményeül tekintjük, de sem teleologikus, sem teologikus, sem speculativ értelemben. *A történeti eszmék csak történeti értelemben veendőek.* A történetíró csak a maga talaján állva bánliatik velük, s csak ha minden idegen beavatkozást távol tart magától, tetőzheti be történeti eszméssel a történeti megértés fogalmát. Máskülönbent eltévelyedik s a történeti igazság fut előle.

Sok bajunk van a *cél* fogalmaival. Mióta Darwin igen sok *célszerű* szervezkedés mechanikus alapját födőzte föl, misem kecségtet nagyobb hatással a tudomány »szabadelvé« közönségére, mintha célokat egyáltalán tagadunk. Nincs *célszerűség* a világon, a »véletlen«, meg a »törvények« uralkodnak. A teleologikus szempont elavult, reactionarius, ki célokról mer beszélni. A józan ész bizonyos vaskos nyakassággal nyilatkozik felülről jövő célok beavatkozása ellen s erősen megvédelmezi tudományának autonómiáját. Ez az érzelem igen jogosult, de nem distinguál eléggé. Olyan célok, melyek a tüneményeken kívül állva, nem tudni miképen s miféle hatalomnál fogva iutéznek a tünemények alakulását, valóban számkivetendők a tudomány köréből. Ha legkisebb befolyást engedünk nekik, lerontják a tudomány egységét s üres beszéddel takargatják hiányait. Másképen áll a dolog, ha a célokat a működő erők sorába iktatjuk. Akkor a *cél* tény, és tények előtt nem szabad szemet hunyni. A szervezet világában a *cél* terv. Miképen lehet a terv működő erő? Úgy, ha a tényezők közreműködésének bizonyos irány van kijelölve. Ebben nem rejlik semmi magasabb irrationalis befolyás. Mert a tényezők nem létezhetnek irány nélkül, és ha olyan irányuk van, hogy bizonyos tervet valósítanak meg, akkor *célszerűen* működnek. De kell-e a tudományos kutatásnál erre a tervre tekintettel lennünk? Bizonyára kell. Mert ha nem tudjuk, hogy milyen irányban működnek a tényezők, s hogy az egyes irányok hogy vágnak össze, akkor olyas valamit nem tudunk, a mi nélkül nem lehet fogalmunk az egészeről. Vájjon ki tudna gépet magyarázni, ha nem mondaná meg, mi *célra* szolgál? Épen úgy a szemről sem lehet fogalmunk, ha *célját* nem tartjuk szemmel. Igen ám, de a gép ember műve, a szem pedig nem az; amott ismerjük a mestert, a ki

építette, itt pedig nem? De változtat-e ez a dolgon? A czélszerűség czélszerűség, akár magától jó létre, akár gondolkodó ember valósítja meg. De hátha a cél csak emberi fogalom, magukban a tárgyak se nem czélszerűek, se nem czélszerűtlenek, csak oksági viszonyok alakulatai? De ezen sem ütközünk meg, mert hiszen csak-valóban emberi szemponton állunk, s hogy milyenek tűnik fel a világ a fereg vagy az atom álláspontjáról, vagy isteni ész magaslatáról, azt nem tudjuk, nem is törődünk vele. Magukban a tárgyak nem színesek és hangjuk sincsen nekik; talán kiterjedtek sem, nem tudjuk, milyenek. Hiú kísérlet, mely nagyon félreérti az emberi tudás mi-voltát, hogy úgy akarjuk fölfogni a természetet, mint más valaki fogná föl, maga a természet vagy Isten. Mi csak magunkkal vethetünk számot és a mi fogalmainkkal, s ez a munka is elég bajos, és ebben is elégszer eltévelyedünk. Ránk nézve pedig vannak célok, s mi nekünk csak az a dolgunk, hogy az igazi célokat találjuk ki. Egészen más kérdés, honnét származnak ezek a célok, ki vagy mi szabta meg irányukat a tényezőknek. A czélszerűség *eredetét* itt nem vizsgáljuk, ezen eredet magyarázatára vonatkoznak Darwin gondolatai, és akár igazak, akár nem, ezeket nem zavarják meg. S valamint a természetben, úgy a történetben is élnek célok, s ha nem ismerjük őket, akkor a történetet sem ismerjük, s ha tagadjuk őket, akkor magunk zárjuk el magunk előtt az igazi megértés útját.

A történeti céloknak pedig eredetét is láthatjuk, s be is iktathatjuk őket a működő tényezők sorába. Az eszmék a történet valódi céljai, azok az eszmék, melyek az emberi természet belsejéből származnak, viszonyok s körülmények szerint módosulnak, a nép tudata előtt csak elmosódott jelentéssel lebegnek, egyes kitűnő emberek előtt sokkal világosabban jelentkeznek, de mindig erősen munkálkodnak, mert magával a történeti tényezők erejével erősödnek és a történet végzett munkájában látható alakot öltenek. Miféle történeti fölfogás az, mely nem keresi a történet eszméit? Hát annak tudatával érjük-e be, hogy A szüli B-t, és B C-t, és így tovább végtelenig? Ezen oksági láncz föl kutatására fordítsunk annyi fáradságot? Ha eszme nem világítja meg az oksági kapcsolatot, mi értelme van neki? De hiszen van, nem lehet azt tagadni. Az ember eszes való, és eszének nyilvánulnia kell, akár egymaga van, akár többekkel együtt népet tesz. A népnek is van lelke és a nép lelkének is vannak gondolatai, ha egyes tagjai nem is tudnak róluk világosan. Ha nem volnának, történet sem jönne létre. Nincsen valamely nép történetében korszak, melynek ne volnának eszméi, és talán egy olyan eszméje is, mely a többieket magában foglalja. S ha olyan történetíró műveit olvassuk, ki nem figyel ezekre az eszmékre, érthetetlenül vonulnak el előttünk alakok és események, bizonyos tompa bámulással nézzük

ezt a meg nem értett tódulást, s szomorúsággal fordulunk el ezen látvány elől, mely elégedetlenné tesz minmagunkkal s az emberiséggel. Hasonlít ez a benyomás ahhoz, melyet a természet szépségének hosszan tartó szemlése a legfogékonyabb kedélyre is gyakorol, mely ugyanazokból az okokból származik, s melyet finom érzelmű elme imígy irt le: Ha magányosan vagyunk és hosszabb ideig nézünk valamely kiváló természeti szépséget, lassan növekedő nyomásfélét érzünk, izgalmat, mely nem leli kielégítését. — Tulajdonképen nem tudjuk, hogy mit kezdünk ezzel a szépséggel. Bizonyos, hogy a világosság és az esti pír, az a friss tavaszi zöld és hegyek-völgyek gyönyörű körvonalai minden időben elvarázsolják az emberi szívet; de ez az egész pompa oly némán marad, s tulajdonképen nem is tudjuk, hogy mit kérdezzünk tőle; belsőleg nem közeledünk ezekhez a tüneményekhez, s akár meddig ragyog is a világosság és zöldéi az erdő, élvezetünk nem fokozódik és nem tisztul, ha saját gondolatainkkal nem toldjuk meg. Mit kezdünk vele? Csak lehetne valami utón mélyebben és a magunk erején elmerülni a természetnek eme nyílt és mégis oly hallgatag titkába ezen látszólagos mélységbe, mely ha közeledünk hozzá, mégis csak felszín. (Hermann Lotze. Mikrokosmos. II. kiad. II. kötet 358. 359.)

A meg nem értett történettel szemben ez az elégedetlenség fokozódik, mert ha emberek sűrögnek-forognak előttünk, akkor sokkal erősebben követeljük, hogy a sürgésnek-forgásnak értelme is legyen.

Eszmék nyomozása tehát a történetírónak oly föladata, melyet egyaránt az elme követel tőle, s a tárgy természete kiszab neki. A föladat néhez s általános szabályok, melyek a munkát megkönnyítenék, alig vannak. Van-e szabály, a mely megtaníthat valamely könyv értelmének felfogására? A szókat megmagyarázhatják, az alapot, a részleteket megvilágíthatjuk, de ha ezek után sem értjük az értelmét, egyáltalán nem érthetjük. A megértés ezen a fokon egészen belső valamivé válik, az elmének odanyújtják az anyagot, hogy ennek folytán productióra gerjedjen, ha nem gerjed, nem segíthetünk rajta. Az eszme fölfogása az intuitió dolga, megbizonyítása az értelemre tartozik. Az értelem megvizsgálja, vájjon az eszme valóban hatott-e ebben a korszakban, honnét származott, mikép terjedt, mivel hatott, mit szült? Az intuitió könnyen csalódhatik, de az értelemnek nem válik nehezére, hogy a hibát helyreigazítsa. Egyszer valamikor azt hitték, hogy simább úton juthatni a történeti eszmék megismeréséhez, s épen a philosophia hitte. Kant föltalálta az *a prioristicus deductio* veszedelmes fegyverét, de nagy gonddal mérte ki a tért, melyen belül élhetni vele. Német utódai, elkapatva azon nagyszerű kilátástól, melyet e fegyver korlátlan

használata szemük elé varázsolt, leronták e tér határait s kiterjesztek a végtelenig.

Hegel rendszerbe szedte az ész elbizakodottságát, igazolta külön módszerrel s fogalmakból konstruálta a mindenséget, az embert és a történetet is. A történet ebben a nagy rendszerben, mint az abszolút eszmének térben és időben való kifejlése tűnik fel. A megtestesült logika. Korszakai az eszmének evolúciói. Korszakainak sorrendje az evolúciók dialektikai menete. A ki az abszolút eszmének birtokában van, a ki ismeri momentumait, a ki dialektikus úton ki tudja belőle vonni az egyes eszméket, az megrajzolhatja a történet eszmegerinczét, ha különben rá sem néz a valóságos történetre. A valóságos történet csak illusztrációja az eszmék történetének. A történetben minden történik, a mint történik, nem mert az okok kapcsolata így parancsolja, hanem mert az eszme dialektikája követeli. S ugyanezt a tant megkedvelték a franeziák is Cousin előadásában, ki megújította Hegel eszméit, de közérthetőkké tette őket, A mit Hegel az eszmék belső kapcsolatából következtetett, azt Cousin a lélektanra építé. Hegel a logikát azonosítja a történettel, Cousin a pszichológiát. A módszer, mely szerint én tanítok, — mondja nagy pompával — a pszichológiának és történetnek azonosága. Keresem az emberiség lényeges elemeit; vizsgálom természetüket; megtudom, hogy viszonyulnak egymáshoz; ebből azután következtetek fejlődésük törvényeire és azután áttérek a történetre, vájjon megerősíti- vagy meghazudtolja-e ezeket az eredményeket. Természetesen, az soha sem fogja Cousinnek meghazudtolni. A reflexió története, úgy mondja, rövid kivonatban az emberiség története. A külső történet csak kifejti ezt a belsőt. Nagyobb színpadon mutatja. De meg nem változtatja sem természetét, sem sorrendjét. (Id. mű 61., 89., 199.)

Az elme emez elbizakodottságának korszaka elmúlt. A módszer? miután annyiszor meg annyiszor szégyent vallott, megérdemelt megvetésben részesült. Nem hiszszük többé, hogy az abszolút eszme birtokában vagyunk, s hogy a történetben valami abszolút eszme nyilvánkozik és kifejlődik. Ha ki is fejlődik, nem tudunk nyomára akadni. A dialektika útján soha sem is akadhatunk. Ellenben tudjuk, hogy minden, ható mechanizmus nyilvánkozik a történet alakulásaiban. Az eszme, melyet emberi elme kigondol és beléje vet, olyan, mint a sebesen rohanó folyóra rábízott hajó, az ár viszi, a merre maga vitetik. Csak azok az eszmék intéznek, melyek be tudnak jutni az intéző erők sorába s csak annyiban, a megnyiben okbeli erőt szereznek. S azért bizonyos, hogy az elme ismerete lendít a történeti eszmék megismerésén, mert hiszen eszme elméből származik. Nemcsak hogy lendít, hanem a ki az elmét nem ismeri, fogékony sem lehet a

történeti eszmék iránt, meg sem értheti őket. S a mert az elme maga magára eszmélhet, azért nyílik meg előtte a múlt, különben örökre el volna zárva előtte. Sőt hiszszük, hogy az ember sokkal inkább s sokkal hamarabb fog így a történeti eszmék fölfedezésére jutni, mint az oksági kapcsolatára, mert az oksági kapcsolatok tagjai örökre eltűntek, csak nyomaik vagy hatásaik maradtak fön, ellenben a történeti eszmék tovább élnek, közelebb állnak hozzánk, hús a mi húsunkból, vér a mi vérünkben. De azért mégis újra kimondjuk, hogy nem aprioristikus úton, nem fogalmakból való konstrukcióval érhetjük el ezeket az eszméket. A történetirő intuitió útján juthat el hozzájuk, de a megbizonyítás nem a logika és nem a psychologia dolga. Széles alapja a tényeknek, gondos megvizsgálása az oksági kapcsolatoknak, figyelmes nyomozása a történeti erőknél, ezeken épül az eszmék fölfedezése. Az elme megért minden eszmét, a történeti anyag megtanítja rá, milyen eszmét értsen meg, a történeti mechanizmus eligazítja, hogyan, mily erővel, és mily hatással munkálkodtak ezek az eszmék.

Még egy utolsó félreértést is el akarunk távolítani utunkból. Az eszme cél, mert a történeti mechanizmus útján ő valósul meg kisebb-nagyob módon. De azért valamely eszme uralmának alávetett korszak nem valami célszerűség korlátolt szempontjából Ítélandó meg. A cél csak annyiban formálja az anyagot eszmei természetéhez képest, a mennyiben erő. S a mint nem indulunk ki Ideologikus szempontból valamely egyes korszakkal szemben, még kevésbé fogjuk ezt az igazán korlátolt emberi fölfogást reá merni az egész történetre illeszteni. Mi cél felé indul az egész történet folyása, vakmerő kérdés. Mi célja van a történeti fejlődésnek az egyes emberre nézve, nem tartozik a történettudományra. Az ethiaka vagy az anthropologia dolga. Az eszmék bizonyos viszonyokban vannak egymáshoz, nem tagadjuk. E viszonyokat kutatjuk is, és megismerésükből tanulunk is. De hogy mi célból vannak eszmék, mi célból valósulnak meg, vajjon az emberiség nevelése végett vannak, fejlődnek, vagy valósulnak-e, vagy pedig istennek, vagy az eszmének úgy tetszett-e, hogy időben és térben akarták az első akaratot megvalósítani, a második momentumait kifejteni? nem tudom, emberi értelem fölérhet-e ezekhez a kérdésekhez, fogunk-e valamikor többet, mint egy sejtelmes vágyakozások-adta feleletet hallani rájuk, de szükséges kimondani, hogy a történetről, a mennyiben tudomány, kiszorúlnak. A tudomány csak az igazságot keresi, annak az igazságát, a mi van, s a mit megismerhet. A történetben vannak tények, vannak oksági kapcsolataik, s vannak eszmék, a melyek áthatják őket. — Ha a történet eljár erre vonatkozó föladataiban, vajmi nehéz a munka és véget soha sem érhet — akkor egyéb dolga nincsen. A megértés köre bezáródott.

XVII.

De a mit a történettudósok *ítéletnek* neveznek, nincs-e ennek is helye a történettudomány körén belül? A történetírónak van saját erkölcsi érzete, egyéni világnézlete, ezeknek nem szabad-e nyilatkozniok a történet megértett szakaszaival szemben? Az úgynevezett *objectivitas* mit követel a történetírótól?

Ezt a fogalmat igen gyakran félre magyarázzák. Szó szerint való értelmében annyit tesz, hogy a történetíró csak a tárgyra legyen tekintettel, egyéni nézetei, Ítéletei, érzelmei ne zavarják meg a tárgy tiszta fölfogásában, ez a fölfogás a tárgynak s csakis a tárgynak legyen hű képe.

Ilyen általánosságban hangoztatva a követelés jogosult, de ha gyakorlatban alkalmazni akarjuk, csakhamar kétségek és félreértések származnak. A történetíró nem küszöbölheti ki egyéni világnézetét; befolyással van ez már a megértés folyamatára is. Az oksági kapcsolatoknak s az eszméknek vizsgálata nagyobb részt föltevések; minőségökre mi sem foly be nagyobb mértékben, mint a történetíró fogalmainak összege, világnézlete. Igaz, hogy a történetíró kötelessége föltevéseit igazolni, s kimutatni, hogy föltevésai a tárgy természetének felelnek meg, igazán objektívek, de biztos kritériumot, a mely megvédene minden tévedés ellen, hiába keresünk. Innét van, hogy a történetírás minden korszakában igen sok subjektív elem vegyült a történet előadásába, hogy minden történetírónak óvatosan kell bánnia még a tudomására szállt tényekkel is, hogy őket is gyakran meg kell tisztítania előbbi történetírók elferdítő subjektív nézeteitől. Innét származtak azután azok az aggodalmak, melyekkel gyakran a tényeken fölül emelkedő történetírást fogadni szokták, s innét támadt az objectivitas az az értelme, hogy igazán objektív csak az a történet, mely a tények előadására szorítkozik. Szükségtelen ezt a korlátolt nézetet bővebben czáfolgatni. Humboldt Vilmos úgy nyilatkozik, hogy a pusztá tényéknél megállni annyit tenne, mint valamely külső, betühez ragaszkodó, látszólagos igazság kedvéért a valódi, belső okbéli összefüggésen épült igazságot áldozni föl. Ha így járunk el, akkor bizonyos tévedést választunk, hogy más még nem bizonyos tévedés veszélyét kikerüljük (Id. mű 2. 1.). Hozzá tehetjük még, hogy a mint láttuk, a tény fogalma is subjektív föltevéseken alapszik. Ha tehát igazán ki akarjuk kerülni e tévedés minden lehetőségét, akkor az érzékieteknél kell megállnunk, mert ezek nem csálnak, nem csálnak annyiban, hogy a mit érzünk, arról bizonyosan tudjuk, hogy érezzük. Mihelyt az érzékieteken túl megyünk, beáll a tévedés lehetsége s mihelyt történettel foglalkozunk, túl kell mennünk az érzékieteken. Az igaz, hogy mennél magasabbra emelkedünk a tények pusztá előadása fölé, annál inkább nő a tévedés lehetsége, s hogy ha a tények ok-

beli, eszmei összefüggését kutatjuk, számtalan ily lehetőség leselkedik ránk. De a tudománynak az igazságot kell keresnie, maga a tény pedig még nem az igazság, csak azzá válik, ha megértettük. Lemondjunk-e az igazságról, mert csak tévedéseken át juthatunk el hozzá? Vagy jobban mondva, hatalmunkban áll-e az értelem használatáról lemondani? Ha akarnók se tehetnénk, s a kik leghangosabban hirdetik, hogy csak a tényekre vannak tekintettel, azoktól legjobban őrizkedjünk, mert rendszerint legritkábban tudnak józan kritikával élni. A történetíró igazi objectivitása ebben a tekintetben abban áll, hogy az igazságot keresse, az egész igazságot, a tények megértését minden rendelkezésére álló eszközzel, a mennyire ezek az eszközök megengedik, az értelem óvatos, magára eszmélő működésével.

Mást is értenek azonban az objectivitás fogalmán. Olyanok, a kik talán egy nézeten vannak velünk, a mi a tények megértését illeti, azt követelik a történetírótól, hogy *ítéletet* ne csatoljon a megértett tényekhez, nézze őket közömbösen, mint a természettudós a természet tüneményeit nézi. A történet, azt mondják, az igazságot keresi, de csakis azt; hogy az, a mi történt, helyesen történt-e, az erkölcs parancsaival megegyezőleg, vagy sem, nem tartozik rá. Avagy helyesen cselekednék-e a természettudós, ha a villámot gyűlölné, roszakaró hangon beszélne róla, erősen hangsúlyozná, mily rémes a fénye, mily egyenetlen görbe a járása, mily szörnyűek csapásai? Az ember történeti szereplése — és ezen fordul meg az egész okoskodás — ép oly természeti tünemény, mint a többi, gyűlöletnek és csudálatnak, helyeslésnek és rosszalásnak ép oly kevéssé van helye vele szemben, mint nincsen helye a villám vagy eső megmagyarázásánál. A történetíró kutatja mi volt, nem hogy mi lehetett volna, vagy minek kellett volna lennie. Valamint egy nemzet történet Írójának nem szabad hazájának történetét elfogultan néznie, s az igazság rovására nemzete hiúságát legeyzgetnie, úgy meg akarják tiltani az általános történetírójának is, hogy holmi más erkölcsi fogalmak kedvéért kárhoztasson olyat, a minek okánál fogva meg kellett történnie.

Sokan azt fogják tartani, hogy ilyen nézetet nem is érdemes figyelemre méltatni. Arra a kárhoztató érzelmekre fognak támaszkodni, melyet minden elfogulatlan emberben szül, s bizonyító erejűnek fogják tekinteni ellene. A történetírás, úgy mondják, elvesztené ember-nemesi tő tisztét, lelkesítő hatását, ha lelépne erkölcsi álláspontjáról és mindent oknak okozatnak nézne, még az eszméket is, és semmi egyébnek. Ilyen fölundulásban mondta Bittér, hogy Buckle és Comte fölfogása a történetről az erkölcs karikatúrája (H. Bittér. An Leop. v. Banké über deutsche Geschichtsehreibung. 1867. 62.1.) A történeti előadásnak nem volna se színe, se élete, ha hideg nyugalommal

nézne végig az eseményeken, ha elnyomna minden érzelmet, minden Ítéletet, melyet érző és Ítéelő emberben kelteni szokott. Tiszteljük ezt az érzelmet, de az érzelem nem bizonyít. A tudományos szellem mostan folyó áramlata ellensége az érzelem kifakadásainak. A tudományos taglalás annyi kedves illúsiót tett tönkre, hogy nem sokára az, a mi becses érzelmeket tud lerontani, tudományosnak is fog tetszeni. Épen ezek a mechanikus nézletek tudnak a mi időnkben hódítani. Buckle és Comte fölfogása terjed, s nemcsak a tudományban, de a szépirodalomban is oly fölfogás vergődik föl színre, mely mentül közömbösebben, mentül mentebben minden érzelemtől csak fotografirozni akarja az életet. Mi ezekkel szemben a visszatetszés érzelmét jogosultnak, ezt az áramlatot a neki való medrén túlcsapónak hiszszük. S ha a maguk összefüggésében tekintjük az idevágó fogalmakat, talán be is lehet azt bizonyítani.

Mit nevezünk Ítéletnek? Nem a száraz logikai definitiót keressük, hanem azt, a melyet az életben használunk, a mely az élet tüneményeinek *becsére* tanít. Ha ítéletet mondunk valamiről, akkor erre a valamire valamely ismeretes *mértéket* alkalmazunk s az a különbség, mely megmért tárgy s mérték között kiténik, ítéletnek jó számba. Az ítélet tehát föltételez bizonyos ránk nézve szilárdul álló mértéket, s ha az ilyen mértékkel rendelkezik, megjelöli tárgyának viszonyát ehhez a mértékhez. Ha sok tárgygyal állunk szemben s mértékünk is van, mely ezeknek a tárgyagnak való, akkor bizonyos, hogy alkalmazni is fogjuk rájuk ezt a mértéket, már csak azért is, hogy eligazodjunk közöttük. Az ember valóban nem lehet el ítélet nélkül, sem a praktikus életben, sem a tudományban. A tárgyak mennyisége, melyekkel dolga van oly nagy, hogy még akkor is fog ítéletre törekedni, ha alkalmas mértéket nem talált számukra, ideiglenessel fogja pótolni. Ha pedig a mérték mintegy önként kínálkozik, mindenki önkénytelenül alkalmazza, mihelyt a vele megméréndő tárgy jelentkezett, és merő pedantéria volna az ítélet ki nem mondani, pedantéria, a mely zavarba ejt, mert okozza, hogy vagy a mértéken, vagy pedig a tárgy igazi voltán kezdünk kételkedni.

A történetben különböző fajú Ítélettel lehet dolgunk, a szerint, a mint a tárgyak különböznek, melyek szóba jöhetnek, s megfelelően a mértékek melyek alkalmazhatók rájuk. A mértékekre nézve elégséges, ha három osztályt különböztetünk meg. Megmérhetjük a tárgyakat az *értelem*, az *aesthétikai* vagy az *erkölcsi* érzelem szempontjából. A történetben szerepelnek gondolatok, vélemények, hatalmasan megmozdítják az embereket, mondhatni a történeti erők között az elsők sorában foglalnak helyet! Lehet-e csak érteni a gondolatot, ha meg nem ítéljük: Mi kölcsönzi a gondolatnak a maga nagy s leküzdhetetlen erejét? Mert tagadhatatlan, a gondolatot nem lehet

megölni. Elnyomhatják egy időre, megakaszthatják kifejlődését, de ember hasztalanul iparkodik ellene. Ez nem költői, nem ideális fölfogás, hanem tényekben gyökeredző s akármelyik gondolatra nézve bebizonyítható. Mi támasztja föl, ha mélyen eltemetve hiszik, s mi adja a föltámadottnak azt a bámulatos hatalmat? A gondolatok ereje az *igazság* erejében rejlik. Az igazságnak nem lehet huzamosb időn át ellenállani. Az emberi elme minden időben fogékony volt az igazság ereje iránt s azok ellenében, kik az emberi természetet minden áron kisebbíteni akarják, jegyezzük meg, hogy a tévedés is az igazságon élősködik, s azért tud múló hatalmat gyakorolni, mert igazságnak látszik és az igazság fájának egyik korcs hajtása. Mármost érthető-e a gondolatok okbeli ereje, ha nem tudjuk megítélni, vajjon igazak-e vagy sem? Történetíró, ki a gondolatok igazságával nem törődik, rólu-k Ítélni nem akar, olyannak tetszik nekünk, mint a ki valamely nyelv szavaival élni akar, de a szók értelmével nem foglalkozik. Igaz, hogy az igazságot többször kerestük, mint találtuk, hogy minden emberi tudás töredékes, s hogy holnapig talán megváltozik. De hát kinek a szempontjából akarjuk a világot nézni, Istenéből vagy késő unokáink álláspontjáról? Mi csak minmagunkkal törődünk, becsületesen küzdünk az igazságért, ilyen vagy amolyan képet alakítunk róla s a szerint Ítélnünk a világról s a történetről. Hogy más emberek valamikor talán másképen fognak gondolkodni, csak nem bírhat minket arra, hogy mi egyáltalán ne gondolkodjunk?

Hasonlót lehet mondani az aesthétikai és erkölcsi Ítéletekről. A történetben a gondolatok mellett érzelmek is, aesthétikaiak, de első sorban erkölcsiek visznek nagy szerepet. Ezen érzelmek erejéről nem lehet tiszta fogalmunk, ha előbb nem Ítéltünk rólu-k. A megértés fogalma mindenképen magában zárja az Ítéletet is. Történeti tényeket teljesen csak eszméjük szempontjából lehet megérteni. De ezen eszmék mivoltát ismernünk kell, különben ismeretlent ismeretlennel akarnánk magyarázni. Ha pedig ezekhez az eszmékhez erkölcsi érzelmek fűződtek hozzá, ha belőlük erednek, akkor szükséges ezeket az érzelmeket megmérni, különben nem foghatjuk föl az eszmék hatalmát.

Igaz, hogy az erkölcsi érzelmek *fejlődtek*, s hogy ennek a fejlődésnek más értelmet tulajdonítanak, mint az igazság megismerése fejlődésének. Azt tartják, hogy ez utóbbiban folytonos haladás van, hogy tévedés megélhet benne bizonyos ideig, de azután el is tűnik örökre, legalább azok többségére nézve, kik az igazság kutatásával foglalkoznak. Tehát értelmi tekintetben joggal Ítélnhetjük meg a múlt fejlődését, mert magasabban állunk ennél a múltnál. De az erkölcsi fogalmak fejlődéséről más fölfogás is uralkodik. Vannak, a kik mint Buckle azon a nézeten vannak, hogy sem az erkölcs

gyakorlatában nem létezik fokról-fokra haladó fejlődés, sem az erkölcs megismerésében nem igen szárnyaltunk túl rég elmúlt időket. Mások meg úgy vélekednek; hogy a mit mi közmegegyezés folytán erkölcsnek nevezünk, az nem is létezik, hogy mindez csak az egoismus tetszés alakban való megjelenése stb. Se ezekkel, se amazokkal nem állunk vitába. Ha az erkölcsi érzelmek és fogalmak nem változtak a történeti élet kezdete óta, annál jobb mi reánk nézve. Akkor a történet állandó erői közé tartoznak, s hogy állandóak, még fontosabbá teszi, hogy alaposan elemezzük és ismerjük őket. Valószínű, hogy ez igaz is, csakhogy oly módon, miszerint a történeti érzelmek *forrása* az emberi természet, történeti időkben nem változott, a mi pedig a forrásból származik, mindig új, talán mindig tökéletesebb is. Akár így álljon a dolog, akár másképen, mindenesetre már ez a nézet is valósággal *ítél* az erkölcsi érzelmek természetéről, s nem látjuk be, hogy ha már Ítélnünk, miért ne ítélnénk általánossággal és alapossággal, a mint a történeti megértés fogalma megkívánja? Ha pedig azt mondjuk, hogy az erkölcs csak chimaera, hiszen akkor már evvel is igen lényeges Ítéletet mondtunk, mert fölteszszük, hogy a kik ilyen nézetből indulnak ki, igen lelkiismeretesen hányták meg a dolgot, alaposan győződtek meg róla, hogy az erkölcsi érzelmek merő illúziók, ha lelkiismeretes meghányást és alapos meggyőződést különben kötelező parancsoknak ismernek el. Ítélet nélkül a történetíró egy esetben sem lehet el, mert benne van a megértés fogalmában; hogy ha érteni akarunk valamit, ítélni is kell tudnunk róla.

Az egész félreértés csak onnét származik, hogy az Ítélet köteleességével sokan visszaéltek, s hogy a természettudományok módszerét sokan félremagyarázták. A természettudomány a tünemények megértésével elégszik meg, mert Ítéletre nem talál alkalmat, a történet pedig megkívánja az Ítéletet, mert emberi cselekvésekkel, érzelmekkel és eszmékkal szemben, lehetetlen, hogy ne nyilatkozzanak a mi elveink, érzelmeink és eszméink is, hiszen csak úgy érthetjük meg amazokat. A természettudomány továbbá *egyformaságra* törekszik, a minőségek egyformaságára, mennyiségek különbségei alapján, s a mi kis különfésőség van a természetben, azt is az aequivalentia fogalmával kiküszöböli. A mennyiségek megmérésére mindég finomabb és tökéletesebb módszereket talál föl, a minőségekre pedig nincsen tekintettel, a maga terén meg sem tűr ilyeneket s a maga terén, tehet a mint akar, vagy a mint szükséges. De a kik a természettudománynak nem szellemét, hanem betűszerént való értelmét nem alkalmazni, de ráerőszakolni akarják más tudományokra, jogtalanul cselekednek, mert az emberi elme tüneményei nem egyformák a természetével, megvizsgálásuk alkalmával tehát más szempontok is merülnek föl, a melyekről a vizsgálatnak ki kell in-

dulnia. Ilyen sajátos szemponja a történeti kutatásnak az eszme fogalma, s ilyen az ítéleté is, melyeket a tudományos megértés érdekében, nem szabad mellőzni.

Csakhogy természetesen visszaélni sem szabad vele. Történeti értelemben ítélni nem annyit tesz, hogy múlt időket oktassunk vagy moralizáljunk. A történeti életben bizonyos fejlődés van, nem tudjuk, hogy az a fejlődés rendszeres, fokozatos-e, de mindenesetre némi tekintetben meg van benne. A fejlődés csak okok folytán jöhet létre, az értelem fejlődése ép úgy, mint a különböző érzelmeké. A fejlődés alsóbb fokaitól olyat követelni, a mi a hozzávaló okok nemléte folytán nem lehet meg benne, igazságtalanság s a történeti Ítélet elferdítése. A fejlődés egyes fokait megbíráthatjuk, becünket megállapíthatjuk, de az alsóbb fokot nem kárhoztathatjuk azért, hogy nem áll maga-maga fölött. A görögöket nem mondhatjuk tudatlanoknak, mivel nem ismerték a gőz erejét, a homeri korszakot nem kárhoztatjuk, hogy nem volt fogalma az egy Istenről. Az Ítélet fogalma csak azt követeli a történetírótól, hogy ne felejtse el, hogy az emberi gondolatok, érzelmek és cselekvések nem pusztán természeti események és tünemények; hanem, hogy tényeknek és eszméknek, érzelmeknek és cselekvényeknek sajátos *emberi becsük* is van; hogy ezt a becsét érezték azok, a kik ez eszméknek hordozói voltak, s érezzük mi, a kik ezeket az eszméket és érzelmeket a miénk szempontjából szemléljük; s hogy ennél fogva ennek a becsnek a megbecsülése szintén ő reá tartozik.

A relativitás nyűgétől pedig semmiféle Ítélet alkalmával nem szabadulhatunk. A mi érzelmeink, a mi gondolataink szempontjából nézünk mindent. A mi szemünkkel látjuk a világot. Hogy milyennek nézné nem ember egy későbbi jövő embere, kár volna azon töprenkedni. A történetíró egyedüli objectivitása, hogy hű legyen maga-magához. Híven adja elő a tényeket, színezetüket se bántva, a mint ő látja. Híven értesse meg velünk a múltat, a hogyan s a mennyire ő értette meg. Híven becsülje meg a történeti munkát, a mint az ő fogalmai s érzelmei tanítják reá. Minden, a mit elbeszél, elmúlt, de mindent a mi elmúlt, csak annak segítségével láthatja, értheti és becsülheti meg, a mi jelen van. A történetírónak a mi korunk legmagasabb magaslatán kell állania, hogy elmúlt idők legmélyére szállhasson le. Csak a legkiműveltebb subjectivitás lehet objektív, mert csak az látja a dolgokat, a mint az emberi elmének általában föltűnnek. Értelmi tekintetben az igazság az igazi objectivitás, az egész igazság, az érzelem dolgában pedig az igazságosság, a legtisztább erkölcs. Az pedig merő látszat, hogy a kinek az esze vagy az érzelmei hallgatnak, s a ki tényékhez tapad, hogy az igazán

objektív. A tények igazi megértése és megbecsülése, ez a valódi tárgyilagosság, ideál, mint minden igazi célja az emberi tevékenységnek.

XVIII.

Kifejtettük a történetírás föladatát, s hogy mily körben forog, mily alapokon nyugszik, csak most tűnhetik fel egészen tisztán.

Ne szóljunk arról az óriási munkáról, melyet végeznie kell, hogy a források adataiból kifejtse, mintegy megteremtse magukat a tényeket. Ez, ha úgy szabad mondani, a történettudomány mesterségéhez, technikájához tartozik. Mint minden technika, csak a nagy mesterek gyakorlatának megfigyeléséből tanulható meg. Sajátságos fogásainak és eljárásainak művészete közönséges emberi életet egészen betölthet. S a történettudomány nem virágozhatik föl, ha nincsenek iskolái, melyekben mesterek fegyvelmezik az elméket e fáradságos és igénytelen munka végzésére, s ha nincsenek emberei, kik örömmel rászánják erejüket, hogy a sötét mélységben alapot rakjanak s másnak használatára köveket faragjanak.

Bármely türelmeség és elmeél szükséges is ezen nagy munkához, mégis csak anyagot nyerünk belőle, melyet a történettudománynak át kell szellemítenie. S itt azt vettük észre, hogy körben forgunk, mindjárt a munka elején. Csak azt neveztük történeti ténynek, minek jelentősége van. A tény jelentős, ha hozzájárul a történeti munka alakulásához; a történeti munka pedig nem egyéb, mint eszmék megvalósítása, tehát csak az eszmék világíthatják meg a tényeket. De magukat az eszméket csak a tényekből érthetjük meg, eszmék, melyeket a magunk kényéből beleviszünk a történetbe, lehetnek minden egyéb, csak történeti eszmék nem. 8 ugyanaz a körfogás ragad magával, ha tovább akarunk haladni. Az eszmék megvalósulnak. Szövevényes, törvényes oksági kapcsolat alapján. Ez a kapcsolat tehát minden pillanatban az eszmék sarka felé irányul; ha nem ismerjük azt az irányt, a kapcsolatot sem értjük egészen, pedig mégis csak a kapcsolatból ismerhetjük meg az irányt is. Úgy vagyunk evvel, mint valami hadi tervvel. A hadi tervtől függ minden egyes hadtest mozdulata; ha nem vagyunk beavatva ama tervbe, nem értjük a mozdulatokat mindaddig míg a haditerv meg nincs valósítva. A távol szemlélő pedig nem sejtethi meg a terv mivoltát egyébből, csak az egyes mozdulatokból. A történet is valamely nagy tervnek lassú, időben folyó testté válása. Nem tudjuk, ki csinálta a tervet, valamely világszemlélet, vagy a természetben élő ész-e, mindenesetre meg kell vallanunk, hogy ezt a tervet a priori nem ismerjük, hogy nem is ért meg, hogy csak egyes töredékeit, az eszméket nyomozhatjuk, s ezeket is csak

a tények kapcsolatából vonhatjuk le. S így az, a mivel megakarnók érteni a tényeket, csak a megértett tényekből folyhat.

Van valami, a mi ennek a körben való forgásnak ellen tud állani, a min szilárdan megvethetjük lábunkat.

Ez a valami a *dolgok természete*, melynek törvényeiről fölteszszük, hogy nem változtak, a melyek ismeretére nem a történet, hanem az egyes tudományok tanítanak. A dolgok természete pedig annyit tesz, mint a történeti tényezők, erők természete, melyek közreműködéséből származott, a mit történetnek nevezünk. E tényezőknek természetét megvizsgálják az Egyes tudományok, a történet segítsége nélkül, de a történetnek igen nagy segítségére. *S így a történetnek két nagy alapja van, a történeti kicforrdsok és a tudományok positiv eredményei.* A történet épül adatokból, de az építő kezek az egyes tudományokéi. Ha nincsenek adatai, a történet nem mehet semmire, de ha nem támaszkodhatik positiv tudományokra, az adatokkal sem tud boldogulni. Ez a kettő úgy tartozik egymáshoz, mint a fogalmak világában cselekvés és cselekvés tárgya, vagy erő és anyaga.

Ne sajnáljuk az elvont elmélkedést és tekintsük a dolgokat nagy összefüggésben, némileg sub spécié aeternitatis. — Két nagy tényező van a világon és működik a természetben: a természet, mint a történet színtere, az ember, a rajta szereplő. Minden történeti esemény a két tényező közreműködéséből származik. A két tényezőt számtalan kapcsoló szál fűzi egybe. Minden tényezőnek meg vannak a maga sajátosságai s a kettő kapcsolatának is külön meg van a maga természete. A mi történik, változik, ezeknek az adott tényezőknek kifolyása, Spinoza nyelvén e nagy substantiáknak modificatioja. A ki a priori ismerné a tényezők természetét, megmondhatná, nemcsak hogy mi történt a világ elejétől fogva, hanem azt is, mi fog történni a világ végéig. Igaz, hogy minekünk ez az ismeret a priori nem áll rendelkezésünkre. De világos, hogy mennél jobban ismerjük, akár csak a posteriori, annál jobban értjük mindazt, a mi belőlük származott. Ebből a szempontból a történet adatai csak változásokról való tudósítások, a változásoknak csak külső színét jelölik. A tényezők ismerete a változások valóságára és megértésére tanít. Matematikai nyelven pedig, a mely a legvilágosabb, a történeti tények csak határozott értékei azoknak az általános mennyiségeknek, melyek között az egyes tudományok helyes egyenleteket állapítottak meg. Ha az egyenlet általános mennyiségeinek helyébe határozott értékeket teszünk, határozott eredményt nyerünk belőle.

Vagy megérthetjük-e a történetet, ha nem tudjuk, mi az *emberi* Nem a mai ember, hanem az ember általában? S ha mi merőben más emberek volnánk, mint azok, kik előttünk éltek, lehetne-e még csak fogalmunk is róla,

milyenek voltak azok a hajdankori emberek? S ugyanez áll minden nagy történeti tényezőről. A ki az emberi *intézmények* természetét nem ismeri, soha sem tudja megítélni történeti erejüket. A ki a *nép életének* lélektanát nem érti, semmiféle történeti népről nem alkothat magának helyes fogalmat. Ha nem tudjuk, mily befolyása van a *természetnek* a nép jellemének alakulására, a történeti események lefolyására, sem a nép jellemét, sem a történeti események lefolyását nem magyarázhatjuk meg teljesen. Mindezek a tudományok, minden tudomány, a mely történeti tényezők természetét vizsgálja — s melyik nem teszi ezt? — a történettudomány szükséges alapja.

Semmi sem győzött meg annyira gondolataink menetének helyességéről, mint hogy ezen eredményhez vezetett, mert ezen kiváló pontban oly önálló és gondolkodó történetíróval találkozunk, minő *Salamon Ferencz*. Az igaz gondolat olyan, hogy számtalan úton juthatunk el hozzá, s Salamon Ferencz is egészen más gondolatoktól vezéreltetve, egészen hasonló eredményeket talál. Azt mondja: »Van a történetvizsgálatnak bizonyos matematikája, mely a meglevő adatokból theoretikus kérdéseket tesz föl s egy időre félretéve az adatokat, a *dolgok természetéből* alkot hypothesiseket mintegy a priori. Egy történelmi adatok utáni új kutatás ezen kérdések szempontjából tünteti ki, mennyiben áll, mennyiben módosítandó vagy mennyiben elvetendő az előleges fölvétel.«

»És hogy kell érteni azt, a mit a dolgok természetének nevezünk? Oly formán, hogy ha művészeti, költői vagy szélesb értelemben irodalmi szempontból tárgyal a történetíró egy-egy kort, iparkodik a históriai adatok mellett, egészen biztos fogalmakat és tudást szerezni magának a művészet, költészet s az irodalmi művek teoriájából, azaz beáll aesthetikusnak szintoly mértékben, mint a mily historikus. (Idézett értekezés. 14. 1.)

S valamivel odább olvassuk: »Lehet-e abban kétség, hogy a műemlékeket kutató archaeolognak értenie kell az építészethez? Szintoly bizonyos az, hogy egy-egy történelmi műnek egyházi viszonyokra vonatkozó fejezetei nem lehetnek tanulságosak theologiai és egyházszervezeti ismeret nélkül. Szükséges-e bizonyítanom, hogy egy gondolkodó, tudományosan képzett (s nem árt, ha ezenkívül gyakorlati tapasztalatú) jogász, a jogtörténeti kérdésekre vonatkozó adatokat sokkal biztosabban megítéli s több igazságot tud belőlük kifejteni, mint az, a ki kevésbbé avatott a szakban? — A történetírás legszokottabb tere eddigelé a szoros értelemben vett politika volt. Azt lehet mondani, egy politikai történeti könyv nem lehet több értékű, mint a mennyi az író politikai ismerete, sokszorozva a históriai tények hitelességével, úgy hogy a politikai ismeret minusai megannyi minusokká változtatják a felhordott históriai documentumok megfelelő adatait. Nemcsak egyeseknél,

hanem egész nemzeti irodalmakban feltűnő tény, hogy azon nemzetnek vannak jelesb historikusai, melynek politikai élete fejlettebb. Az oroszoknak bajosan lehetnek oly alkotmány-történetiről, mint a németeknek, ezeknek, mint a francziáknak, s az utóbbiak nem érik utol az angolokat ezen téren. Ellenben a francziák kitűnők a hadi történetben, míg az angolok alant állanak; mert nem csak a gyakorlatban volt a francia, kivált XIV. Lajos óta, katonanemzet, hanem a theoriában is többnyire az vált ki leginkább. Újabb időben a poroszok váltak ki. Mommsen műve csakugyan jelesebb a hadi dolgok leírásában, mint az alkotmányos mozgalmakéban, mikből Poroszországban keveset tanulhatott közvetlen szemléletből.«

»Látjuk, bár csak nagyjából is, mennyire más fogalmai vannak korunknak a história segédtudományáról, mint az előbbi generatióknak. Még a mi gyermekkorunkban azt tanultuk az iskolában, hogy a história két szemefénye a geographia és chronologia, *holott szerintem annyi szemefénye van, a hány tudomány.* (14. 15. 1.)

Sybel pedig következőképen nyilatkozik *Niebuhr*ról: Akármilyen nagy felfedezéseket köszön a források gyökeres bírálatának, a legnagyobb és legérdekesebb eredményeket, melyekhez eljutott, p. o. a római plebs definitióját és előadását nem annyira tudós, mint államférfiúi belátása szülte. Ezt a belátást megérlelte benne a népek összehasonlító vizsgálása, a politikai gyakorlat, s összszefüggés és élet mutatkozott bűvárló szemeinek, hol elődei csak érthetetlen romokat pillantottak meg. (Vorträge und Aufsätze 27. lap.) S valamivel előbb: Száz meg száz törekvő tudós bűvárkodik s ír a népek történetének nevezetes momentumairól a nélkül, hogy alaposan ismerné a vallásos philosophiai s nemzetgazdasági kérdéseket; nagy politikai eseményekről jog- s államról való ismeretek nélkül; erős szenvedélyek bonyolt összetűzéséről, de az emberi szívet s mozgalmait nem vizsgálja. . . . Nem tekinteni Thiers-t olyannak, kinek döntő szava van tudományunkban, de teljesen igaza van, midőn azt mondja, hogy a történetirónak legfontosabb kelléke *a belátás*^ hogy tökéletesen értse azokat a dolgokat, a melyeket el akar beszélni. (27. lap).

A deductió segítségével kifejtett gondolatot misem erősíti meg inkább, mintha azok, kik legjobban szóróinak reá, kiket tudományos vizsgálódásaikban vezérel, épen ezen vizsgálódás nyomán jutnak el hozzá. Az egyes tudományok a történet szükséges alapját teszik, a tudomány feladata bizonyítja, maguk a történettudósok megerősítik. Innét van az, hogy a történet csak most válik igazi tudományyá, miután az egyes tudományok hatalmas fejlődésnek indultak s biztos módszerek csapásán mindinkább megközelítik céljukat. A természettudomány megtanítja a történetet meckanismusai

törvényszerűségére, elérhetetlen távolságban mutatja neki ideális célját, de kötelességévé teszi, hogy ezen cél felé haladjon s megbecsülhetetlen útbaigazító ismeretekkel szolgál neki. A philosophia tudósítja a történetet az eszmék jelentőségéről, megóvja a materialismus elhatalmasodásától és a történeti események egészének értelmére irányozza figyelmét. A socialis tudományok lépten-nyomon elkísérik, megbővítik s megmagyarázzák szűk, gyér adatait. Azt lehet mondani, hogy az egyes tudományok minden fölfedezése és minden haladása haladás és felfedezés a történetre nézve is, mennél világosabbá válik a jelen, annyál érthetőbbé lesz a múlt. A jelen a múltat magyarázza, a múlt meg a jelent, igazi circulus, de nem vitiosus, mert mindig alaposabban tanít a dolgok összefüggésére, arra, mi az emberi dolgokban állandó és örök, arra, mi szüntelenül változik és arra, mikép függ össze, a mi állandó, örökké változó nyilatkozataival.

Minden egyes emberi élet tükre a nagy történeti életnek. Fialat korunkban a magunk életét sem értjük, pedig mi éljük. Nem csak azért nem értjük, mert nagyon közel vagyunk hozzá, nem nézhetjük eléggé objective; hanem főleg, mert nem ismerjük még az emberi életet általában. Homályban vannak előttünk: a vágyak természete, melyek megmozgatnak, a célok értéke, melyekért küzdünk, a gondolatok ereje, melyek vezérelnek. Nem tudjuk megbecsülni az emberi intézmények becsét, nem értjük meg másoknak ránk való hatását. Homályos sejtelmek, fél fogalmak, elszórt képek — ezek után in dúlunk tetteinkben és ítéletünkben. Csak ha megérik bennünk a gondolat, kifejlődnek rendszeres ismereteink, teljes fogalmaink, ha objectiv és általános *mértékeket* alkotunk magunknak, melyekkel megmérünk mindent: akkor minmagunkra is alkalmazhatjuk e mértékeket. Az a vezérelv, ismerd meg tenmagadat, nem úgy értendő, hogy magunkba mélyedjünk el, s közvetlen tudomást keressünk természetünkről, — ilyen nem létezik — hanem, hogy szálljunk mentül magasabbra és messzebbre a dolgok természetéhez, tanuljuk meg rajta, mi az igazság, milyenek a dolgok és emberek s csak akkor tudhatjuk meg mik, s milyenek vagyunk minmagunk; csak akkor ismerhetjük meg a magunk helyét a világ összefüggésében. A történet az emberiség élő öntudata, az emberiség ő benne intézi magához azt a parancsszót: Ismerd meg tenmagadat. A parancsnak eleget tesz, nem ha folyton csak ennek az öntudatnak maradványában merül el és búvárokodik, hanem ha az embert, az életet, a természetet általában mentül nagyobb, mentül igazabb szempontból nézi. A nekünk adott absolut igazság a történetinek alapja.

Milyen egyéniség az igazi történetíró! A történettudománynak oly magas, oly nagy a célja, hogy a történetírás *személy kérdésévé válik*. Kiváló elmeerő, a legkülömbözőbb tehetségek combinációja kellenek hozzá. Nem

szóltunk a történet előadásáról, nem is vonjuk fejtegetéseink keretébe. De rá kell mutatnunk arra, hogy a történetírás, azonfölül, hogy tudomány, még pedig olyan, mely valamennyi tudományra támaszkodik, művészet is. A múlt *hit képét* nyújtsa: ez föladata; hogy a kép *hű* legyen, a tudományos vizsgálat dolga; hogy a kép *kép* legyen, csak művészet eszközölheti. A történetírónak művésznek is kell lennie, ki a múltat úgy tudja előadni, hogy a mellett, hogy megértjük, lássuk is.

De erről nem szándékozunk bővebben szólni. Csak a történetírás tudományos részével van dolgunk, csak a történetírónak értelmi tulajdonságaira akarunk figyeltetni. A tökéletes történetíró ép úgy ideál, mint maga az általános történet, s jobban nem fejezhetjük be ezeket az elmékedéseket, mintha Grervinus néhány ide vágó szép szavát lefordítjuk:

A történetíró legyen mestere a tudásnak, mestere az életnek. Karolja föl a dolgok egész körét. Ne idegenkedjék semmitől, a mi valaha emberi dolog volt. A cselekedetek, művészetek és tudományok mind az ő feladatának körébe vágnak, szüksége van az elme minden irányára s abban is, a mit a költő teremt, abban is a mit a bölcselkedő nyomoz, járatosnak kell lennie.

A dolgok közepére van állítva, hogy uralkodjék rajtuk, az emberiséggel szemben áll, hogy képét fesse; s azért maga is képe legyen az emberiségnek. Csak oly nemzet teremtheti, mely az emberiség általános ideálját megközelíti s csak oly időben, melyben az ideált el nem hagyja hűtlenül. Az emberiség ősi képét őrizze kebelében,

A genius legmagasabb röptét egyesítse a talentum biztos járásával. Mert mi lehet merészebb, mint a világ rendjének nyomozása, a dolgok zavaró útvesztőjében isten vezérlő ujjának megsejtése? Milyen jelentősnek kell lennie a történetíró saját életének, minő figyelemmel kell kísérnie saját sorsának szövevényes fonatát, mily tisztán kell belátnia saját egész életébe, hogy ilyen föladatra merjen vállalkozni!

»A ki komolyan elgondolkodik ezeken a követelményeken, melyektől az igazi történetírás egy tapodtnyira sem távozhatik; a ki igazán érti őket, nem fog csodálkozni rajta, hogy többnyire csak olyanoknak van bátorságuk a történetíráshoz, kik ezeket a követelményeket nem értik, meg se fontolják, nemhogy eljárának szerintük s teljesítenék őket. A ki megfontolta őket s mégis ráveti a fejét, annak a lepke bátorságával kell bírnia: a miért annyira szereti a világosságot, nem szabad sajnálnia, hogy megégeti szárnyait.« (Grervinus. Grundzüge der Historik. 87., 89., 91., 94—95.)

MÁSODIK RÉSZ..

A tudományok történetéről.

XIX.

Elmélkedéseink eddigelé egészen elvontak s általánosak voltak. Elvontak, mert csak a történet fogalmáról és főadatairól szóltak, magáról a történetről keveset, annyit, a mennyi épen szükségesnek látszott; s általánosak, mert az általános történetre vonatkoznak, s ő rá is csak egészen általánosan. Talán hidegeknek, fárasztóknak, sok szóval keveset mondóknak tetszenek. Szándékosan kerültük mindazokat a messze vágóknak látszó, csillogó gondolatokat, melyekben rendszerint ép a philosophia leli kedvét; iparkodtunk az egész fejtegetésen át az absztrakció azon egy szilién maradni, hogy a fogalmak igazi viszonyát egymáshoz kutathassuk s végre keveset állapítottunk meg, de ezt a keveset azzal a reménységgel, hogy hasznos vezérfonalat nyerünk a még megteendő utunkra. Ha ez a reménységünk teljesedik, elértük célunkat. Az ilyen általános gondolatok, ha igazak is, csak annyit érnek, a mennyit használnak, midőn alkalmazzuk őket. Viszont, ha alkalmazás közben valóban hasznavehetőknak bizonyulnak, becsük iránt is meg lehetünk nyugtatva. A történet általános fogalmának most kell beválnia, midőn speciális történeteket akarunk szemügyre venni.

Minden speciális történet a történeti életnek egy oldalát vizsgálja. Bizonyos, hogy ez bajjal jár, mert a történeti élet valamennyi jelensége összefügg egymással s minden egyes jelenség teljesen csak a hozzátartozókkal együtt érthető meg. Ranke-nek mondata igaz, hogy a történet *természeténél fogva egyetemeseid.* mű 291. 1.) De épen oly bizonyos az, hogy a történet egyeteme csak részekből épülhet föl, hogy nem rajta kezdhetjük a munkát, hanem a részek nyomozásán. Nem is vagyunk egy nézetten azokkal, a kik attól tartanak, hogy a sok részben elvész az egész, hogy a tudományok végtelen specializációja mindinkább megnehezíti minden egyes tudomány egybefoglalását

egységessé tételét. Ismerjük annak a híres chemikusnak a kijelentését, liogy a chemia annyira fejlődött, hogy ő már nem tekintheti át tudományának egész körét. De az ilyen kijelentésnek, eltekintve a chemiától, mely még nem alakult meg véglegesen, csak úgy van értelme, ha annyit tesz, hogy nagyranőtt, finoman speciáliséit tudománynak nem ismerhetjük valamennyi aprólékos részletét. Az áttekinthetésre nézve pedig éppen az ellenkező igaz. Mennél specialisáltabb valamely tudomány, annál jobban foglalhatjuk össze. A helyes munkafelosztás, a mely elveken alapszik, törvényekhez vezet el. Mennél jobban ismerjük az egyes tényeket, annál könnyebben lehet őket csoportozni. Világos példa rá a physika. A physikában odajutottunk, hogy ma-holnap egy két nagy tény alá sorozhatják mind az egyes tényeket. Nemcsak azt lehet mondani, hogy múlt idők physikusainak egész tudománya nem ért annyit, a mennyit ér az, a mit mai physikus a maga különös szakirányában tud, hanem azt is, hogy a mi physikusaink az egész physikáról is többet tudnak mint előbbi physikusok arról, a mivel szakszerűen foglalkoztak. Es ennek nyilván így kell lennie. Mert ha a specialisálás gyarapítja is a szemügyre veendő tények számát, ha meg is százszorozza; de fölfedezi egyszersmind a törvényeket melyek számtalan tény helyében állanak. Nem a specialisálás a mai tudományos világ baja, hanem inkább az, a mi a németeknél harapódzott el oly nagy mértékben, s a minek csak ők tudtak nevet adni, a könyvből való tudás: a Bücher-gewehrtheit. A sokat idézés korszakát éljük. Talán az eredeti gondolkodó kevesebb ma, mint volt azelőtt. Annyi mindenfélét lehet könyvekből tanulni, hogy az emberek szinte elfelejtenek maguk gondolkodni, s sokan nagyobb szégyennek tartják, ha valaki nem olvasott valamely könyvet, mintha nem gondolt eredeti gondolatot.

A speciális történetek tehát fontosak, mert mai napig az egyedüliek, melyeket sikerrel írhatunk. Az iránygondolatok, melyek rájuk vonatkoznak, az előbbieket folytán, igen könnyen állapíthatók meg. Mennél sűrűbben érintkezik valamely tárgy más tárgyakkal, mennél fontosabbak s mennél kevésbé mellőzhetőek ezek az érintkezések megértése tekintetéből, annál nehezebben lehet az ilyen tárgy külön történetét megírni. Ilyennek tekintjük a műveltség történetét. Mindenekelőtt a tárgynak határvonalai sincsenek megállapítva. Mit nevezünk műveltségnek, a népek történeti életében mi nem műveltség P S ha megállapítjuk, milyen külön jelenségeket akarunk ezen a kifejezésen érteni, akkor csak oly nagy és általános jelenségek jöhetnek szóba, melyek fejlesztésére, növesztésére bizonyára a történeti erők mind-egyike van befolyással. Nem viseltetünk nagy bizalommal az ilyenek iránt. Ha a történeti tudományok a mai positiv alapokon nagyobb lendületet kapnak, azok a műveltség-történetek, miket most írunk, mind feledésbe merül-

nek majd. Becsések mint gondolatébresztő kísérletek, de nem felelhetnek meg a tudomány követelményeinek. Hasonló bizalmatlansággal fogadjuk az úgynevezett történetphilosofikát. Ezek is egy részt szakítanak ki a történetből, t. i. a történet vezéreszméit. Legalább csak így volna határozott értelmük. S valamikor, ha a történet mechanizmusát jobban fogjuk ismerni, talán lehetséges is lesz a történet eszméit külön tárgyalni. De ma, midőn a források bírálatán se estünk még túl, midőn a történet igazi eszméit legtöbb esetben csak kisejtjük a tények kapcsolatából, midőn az eszmék kapcsolatát sokszor még sejteni sem tudjuk: ma az eszmék ilyenén különválasztása a történet anyagától még korai s a tévedés útjára ragad. Ezeknek a kísérleteknek rendesen az az eredményük, hogy a történet konstrukciójára csábítanak, hogy valamely kedvelt és dédelgetett eszme kedvéért erőszakosan bánunk a történeti igazsággal. Hogy a történeti eszmék a gondolkodás méltó tárgyai, hogy jelentőségüket és tartalmukat ki kell fejteni, ebben egyet fog velünk érteni minden gondolkodó történetíró. Ranke is ezekre a kísérletekre nézve mondja: Céljüket nem érik el, de az a czéllétezik. (285. 1.) Csakhogy, a ki különválasztja az eszméket a tények talajától, nem is szokott azután a földön járni. Az eszmék légiés áramlata magával ragadja, s viszi a költészet és az illúzió ködös régióiba. Ne akarjunk gyümölcsöt szakítani az olyan fáról, melynek még virágai sem termettek meg mind, mely csak most hajt erősen gyökeret s ágakat.

Külön magában nem áll egy része sem a történetnek. De mennél kevesebbet érintkezik más részekkel, mennél inkább fejlődik saját belső erejénél fogva; mennél könnyebben lehet a más oldalról reá gyakorolt behatásokat megmérni, vagy mennél inkább szabad azt a kapcsolatot, melyben másokkal van, számba nem venni, más szempontok kedvéért elhanyagolni: annál tökéletesebben lehet az ilyen speciális történetet kidolgozni, s annál nagyobb haszonnal is jár az ilyen speciális történet az egyetemesre nézve. Hasonlítanak e speciális történetek ama szilárd, könnyen megállapítható, kitűnő pontokhoz, melyeket a mérnök első sorban jelöl meg magának, s a melyek szaporodtával mindig könnyebben és könnyebben igazodik el a megméréendő területen.

Ilyen kiváló, aránylag könnyen megjelölhető pontok a *tudományok történetei*.

XX.

Minden tudománynak van története, mert minden tudomány lassú fejlődés szülötteje. A tudományok történetében a fejlődés fogalma kiváló jelentőséggel bír.

Az általános történet eseményének fejtegetésében tartózkodtunk e fogalom használatától. Az emberiség is fejlődik, hiszszük, meg vagyunk róla győződve, meg is lehet ezt bizonyítani. De kiindulni ebből még sem akartunk. A történet főadatát nem akartuk olyatén módon meghatározni, hogy az emberiség fokozatos fejlődésének képét tüntesse föl s magyarázza meg. Hátha egészben véve nem fejlődik az emberiség? Mert íme, bizonyos dolog, hogy az egyes népek nem csak fejlődnek, hanem el is fajulnak, elpusztulnak. A történet pedig első sorban népek története. Fejlődés bizonyára fontos történeti tünemény, de nem az egyedüli. Nemcsak az, a mi fejlődik, tárgy a történetnek. Minden változás, mely hozzájárul eszmék megvalósításához, minden változás, mely népek közös munkásságának eredménye, beletartozik a történetbe. Hogy ezek az eszmék s ezek a változások mindig vagy egészben fejlődést jelentenek-e, hiszszük, de mindenesetre előbb bebizonyítandó, még pedig magából a történetből. Tehát a történet feladatának meghatározásában nem állhat kiinduló pontul.

A tudományok ellenben mindenesetre fejlődnek. A fejlődés fogalma nélkül nem is közeledhetünk a tudományok történetéhez. Valamely tudomány megállhat egy darab ideig, egyes fontos vívmányai elveszhetnek számkra, azért mégis mindig a fejlődés képét mutatja. Mert a mi elveszett, addig a míg meg nem kerül, nem létezik ránk nézve. A mink meg van, addig a míg följe nem kerülünk, a tudomány ama legmagasabb fokát mutatja, melyet észszel fölérhetünk. Mindent a mi előbb volt, alatta levőnek pillantunk meg, minmagunkat pedig a csúcson látjuk. Azért minden tudomány története okvetetlenül a fejlődés színében tűnik föl. Még akkor is, ha nem fejlődik igazában, ha álúton tévelyeg. S azért a tudományok történetére nézve sokkal határozottabb, sokkal világosabb vezérgondolatokat fejthetünk ki. A tárgy természete útba igazít.

Honnét ered e sajátos tünemény? A tudomány általános természetéből.

Minden tudomány tárgyának megismerésére törekszik. Ez határozott célja s más cél nem ismer. Ezen ezé] felé halad s történetének minden korszakában bizonyos módon meg is valósítja ezt a célját. Az igaz, hogy talán nincsen tudomány (a philosophiát még nem vesszük tekintetbe, reá nem vonatkozik, a mit mondunk) s nincsen korszak valamely tudomány fejlődésben, a melyben elértnek vélik e célját. Sőt mennél tovább halad valamely tudomány, annál szélesebbé válik jövőbeli kilátásainak köre. A legtöbb tudomány annak belátásához jut, hogy tulajdonképi célja ideál, a melyet megközelíteni igen, elérni nem adatott emberi elmének. A történeti tudományokra nézve magunk is ilyen ideális cél kitűzésén fáradoztunk. De ez

nem változtat állításunk tartalmán. Mert valamely tudomány alkotáshoz az is tartozik, *mikép állapítja meg föladatait: teendőit*. Nemcsak hozzá tartozik, hanem láttuk, hogy elsőrendű kelléke. Minden tudomány, mely valóban az, kétféle elemet foglal magában. Először a föladatak összegét, melyet ki tudott tűzni magának. Másodsor, az eredmények összegét, melyekkel föladatának egy részét sikerült neki megoldania. A ki csak ezeket az eredményeket ismeri, ama föladatokat nem, az nem láthat be se e tudomány múltjába, se jövőjébe, az voltaképen nem is ismeri ezt a tudományt. Vannak ismeretei, de nincs meg neki ismeretek egyeteme. Az a tudomány, mely nem tudja megállapítani föladatait, nem értheti saját történetét, még kevésbbé sejtethi jövőjét. Nem mondjuk, hogy azok a föladatak, melyeket valamely tudomány valamely korszakában kitűz magának, örökre meg vannak állapítva. Ep oly kevésbé, mint nem állíthatjuk, hogy valamely tudomány egyéb eredményei megdönthetetlenek. Meglehet, számtalanszor elő is fordult, hogy megváltoznak a tudományos ismeretek s ezzel együtt a tudomány föladatai is. Megtörténik az is, hogy az ismeretek bővültével a tudomány egészen új föladatak megoldását látja szükségesnek. De ez sem akaszthat meg fejtegetéseinkben. Nem akarjuk újra meg újra elmondani, hogy más szempontból, mint a mienkből, nem nézhetjük a dolgokat, s hogy az elme hiába erőköködik, ha abszolút fölfogást keres. A mit utódaink fognak igaznak vallani, keveset törődjünk vele. Minden tudománynak kötelessége meghatározni célját s egybefoglalni azt, a mit a cél elérésére tett. Ha megteszi, tudományos alkata meg van organisálva. S ha ez meg van, fejlődésének története világossá válhatik előtte. Mert akkor minden egyes korszaktól meg lehet kérdezni, mivel járult hozzá az illető tudomány tárgyának s föladatainak megismeréséhez, vagyis mennyit köszönünk neki abból, a mi ma a mienk. S bizonyos, hogy fejlődést találunk. Mert azon egy tárgynak ama változó alakjaival van dolgunk, melyekből lassan-lassan mai formája képződött.

Azért valamely tudomány történetének tárgya és föladata igen könnyen határozódik meg.

Tárgya e tudomány fejlődésének előadása. *Föladata*: e fejlődést megértetni velünk.

A megértés momentumai mindig ugyanazok. Tény, oksági kapcsolat, eszme — ezeken fordul meg.

Csakhogy rendkívüli módon könnyít a dolgunkon, hogy az *eszmét* nem kell fáradtságosan kibonyolítani a tények kuszáit csomójából, hanem hogy előttünk van készen és meghatározottan, hogy belőle kiindulhatunk, sőt ki

kell is indulnunk. Az eszme a *tudomány mai fogalma*, ha fogalmon mind a föladatokat, mind az eredményeket akarjuk érteni. Tudomány története szoros egység, mert csak az tartozik hozzá, a mi mai fogalma megteremtésén működött közre. Tudományok történetét nemcsak lehet, hanem kell is bizonyos teleologia szempontjából tárgyzani, mert minden tényről meg kell kérdezni, mi célja Tolt, mit használt. Bővebb magyarázat fölöslegesnek is tetszik nekünk. Mihelyt kellő végén fogtuk meg a dolgot, a többi mind önként következik belőle. A mit az eszmékről általában mondtunk, az mind áll a tudomány történetére nézve is. A tudomány történetének teljes megértésére csak egy szempont van, a legelső és a legmagasabb, ennek a tudománynak mai fogalma. S minden bővebb bizonyítgatás nélkül állítjuk a következőket:

A mely tudomány nem alakult meg véglegesen. a melynek fogalma körül nem tudunk egyetértésre jutni, annak történetét sem érthetjük tisztán és világosan. A minék nem ismerjük eszméjét és célját, annak nem ítéltük meg jelentőségét sem. Tudományban még kevésbbé, mint egyebütt. Mert a mi nem járul hozzá valamely megállapított igazság megteremtéséhez, arról nem tudjuk, mit ér, mire való. Tehát a mely tudománynak nincsenek megállapított igazságai, legalább föladataira vonatkozólag, annak története is homályosnak, zavarosnak tünik föl. Érti mindenki, a ki az ilyen tudomány i múltjával foglalkozik. Helmholtznak műve az optikáról (Handbuch der physiologischen Optik. 1867.) igen becses történelmi jegyzeteket is tartalmaz. Fogyatékos voltukat a szerző ezekkel a szavakkal védi: A physiologiai optika valóban megbízható történetének kidolgozása oly munka, mely hosszú évekre lekötne a vizsgáló idejét és erejét s megfelelő érdekléssel mégis csak akkor volna, ha *magának a tudománynak állapotja érettebb volna a mostaninál.* (Bevezetés. VII. 1.) Dühring pedig abban a kitűnő művében, melyet a mechanika történetéről írt (Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik 1873.) mindjárt a bevezetésben kifejti, hogy a végtelen kicsinynek oly fogalmából indult ki, mely nem ellenkezik magával, s hogy ez a történeti tények tiszta fölfogásában s megbírálásában döntő jelentőséggel volt. (Bevezetés. XII. 1.) Magától értetődik. A minék alapvető fogalmai ellenkeznek egymással, mikép lehessen annak történetét érteni? Ha valamely tudománynak története nem kívánna egyebet tőlünk, csak hogy időrendbe állítsuk, a mit múlt idők megteremtettek belőle, akkor jól fölszerelt könyvtár a legjobb történet volna. Ennek nem létevel pedig valamely jó megbízható encyclopaedia. Ha többet követel, nevezetesen azt, hogy fejlődésével is foglalkozunk, hogy mutassuk, mennyit lendített minden ténye az igazság földerítésén, akkor bizonyos, hogy enélkül az igazság nélkül nem igazodhatunk el a múlt-

bán. Minden tudománynak kötelessége igazságot keresni, ba nem talál, vagy ha maga sem tudja mit keres, akkor még nem tudomány s tapogatódzásainak története minden egyéb, csak tudomány tudományos története nem.

Minden tudomány történetének bíráló tiszte van. Az igazság fogalmával karöltve jár a tévedés. Ha valamely tudomány fejlődése csupa igazságokon haladna át, alsóbbaktól felsőbbekhez, egyszerűektől összetettekhez, nem volna előttünk bírálni, hanem csak megbecsülni való. A tévedés azonban tény, az igazság mindig tévedésekkel összeszöve jelen meg. A tudománytörténetének kötelessége e tévedéseket külön választani az igazságoktól s tévedéseknek tüntetni föl őket. Ha nem teszi, ha úgynevezett objektivitással, tévedéssel s igazsággal egyformán bánik, akkor nem érteti meg velünk tárgyának fejlődését, melynek egyedüli értelme: az igazságnak fokként történő megközelítése. Képzeltető-e, hogy valamely tudomány valamelyik korszakáról helyes fogalmunk van, ha nem tudjuk megítélni, mily igazságokat, mily tévedéseket szült? Hiszen a tudománynak történeti menete maga is nagy bíráló, a mennyiben elveti a mi tévedésnek bizonyul s tovább fejleszti, a mi az igazság szülöttjének mutatkozott. A tudományok múltjában mindig küzdés van, a tévedés küzdelme az igazsággal, melyben mindig az igazság a győztes, de a mely mindig megújul, mert a tévedés oly hiven követi az igazságot, mint a testet árnyéka. Beszélhetünk-e ezekről a küzdelmekről, ha a küzdők természetét nem ismerjük? Mindez oly világos s oly egyszerű, hogy el sem mondtuk volna, ha nem akartak volna kivételeket alkotni, melyekről azt állították, hogy ezen szabály alá nem tartoznak s ha nem történnék az, hogy a mit konkrét esetekben gyakran egészen helyesen alkalmaznak, annak általános kifejezését vagy nem keresik, vagy kutatják ugyan, de egészen ferdén állapítják meg. Szükséges-e például valamely tudomány történetének tárgyazása alkalmával különösen hangsúlyozni, hogy bíráló is? Igazi történet-e az, a mely nem bírál, a mely nem tünteti föl, milyen messze állott valamely korszak a mienktől, hol közelítette meg, hol mutatkozott a tévedés, mikép győzték le? S lehet-e kivétel ezen szabály alól? Az általános történetben a tévedés fogalmának vagy nincs helye, vagy egészen más értelme. Az általános történeti élet nem akar igazságot kutatni, hanem eszméket megvalósítani. A mennyiben nem valósítja meg, a mennyiben eltér tőlük, szó lehet tévedésről, de egészen más fajú tévedésről. Ellenben minden tudománynak egyedüli eszméje tárgyának igazsága. A hol pedig igazságról van szó, beférkőzik az igazság tagadása, a nem-igazság, a tévedés is. A tudományok történetében tehát okvetetlenül fölmerül ez a fogalom s kérdés támad mit csináljunk vele? Azt. hogy azzá bélyegezzük, a mi. Különben nem tüntet-

hetünk föl fejlődést, nem nézhetjük a tényeket az eszme magaslatáról. S ez minden tudományra nézve áll. S azért kétszeresen igaz, hogy a mely tudomány alaptanai nem tiszták, annak nem írhatjuk meg világos történetét. Mert először nem tudjuk megbecsülni, mi igaz benne s másodsor nem tudjuk megczáfolni, miben tévedett. A mely tudományban nem tudjuk megkülönböztetni a jót a rosztól, azt nem értjük s ugyanezt kell mondanunk minden tudomány történetére is. Az általános történetet értjük, ha tudjuk, miért és mi czélből történt valami, a tudományok történetét pedig, ha meg tudjuk állapítani, mi igaz van benne, és mi téves. S azért mennél jobban halad valamely tudomány, mennél magasabb fejlődést ér el, mennél nagyobb a je lenje, annál jobban értjük a múltját. A vég világítja meg a kezdetet.

XXI.

Megfordított rendben kezdtük a tudomány-történet fogalmának fejtegetését, az eszmén, a min előbb végeztünk. De a dolog rendje így akarja s a tanulásban is, előbb magát a tudományt tanuljuk s csak később a történetét. Térjünk most át egyéb fogalmaink alkalmazására, s vizsgáljuk, mikép módosulnak új tárgyunk természetéhez képest.

Valamely tudomány történetében mik a *tények*? Világos, hogy az egyes felmerült tudományos vizsgálódások, elméletek, rendszerek, szóval minden gondolat, mely e tudomány tárgyára vonatkozik, s megalkotásához hozzájárult. Ezeket kell a fejlődés színében föltüntetni, híven leírni, hogy további magyarázatnak s bíráló ítéletnek alapul szolgálhassanak. Önként értődik, hogy a hibás gondolatok is tények, nekik is volt részük a tudomány létrejövésében, rendesen csak rajtuk át vergődött az elme az igazsághoz. Az efféle történet tényeire nézve megjegyezhetjük, hogy itt többnyire magukkal a tényekkel van dolgunk, hogy nem úgy mint az általános történetben adatokból kell őket rekonstruálni, s hogy nagyobb teljességben is vannak előtünk, mint amott. A tudomány tényei meg vannak az illető irodalomban, a tudósok műveiben s tény-voltuk föl-derítése aránylag kevés fáradsággal jár. Fáradság és gondos nyomozás ide is kell. Az idő rongáló befolyása természetesen nem kímélte a tudósok műveit sem. Tudjuk, hogy igen sok elveszett, meghamisult, megcsonkított és hibás szöveggel került ránk, s hogy néha az eredeti gondolat helyreállítása igen megnehezül, lehetetlenné is válhatik. Emlékeztünk Plató és Aristoteles műveinek sorsára s az ó-kor azon különös szokására, miszerint oly műveket tulajdonítottak híres szerzőknek, melyeket ezek nem írtak, akár, hogy nagyobb tekintélyt szerezzenek nekik, akár, mert annak a híres szerzőnek szellemében véltek írni. Mindenesetre az írói tulajdonjog igen furcsa fölfogása, mely nagyon különbözik a mienktől, mely sze-

rint igen sokan inkább tulajdonítanak maguknak híres emberek gondolatait, mint híres embereknek a magukéit. Fölöslegesnek tartjuk bővebb fejtegetését annak, hogy ilyenkor a tudomány történetének szoros kötelessége a forrásokat a legnagyobb gonddal megvizsgálni, s az eredeti tény alakját mentül hívebben megállapítani. Nagy fontosságot is tulajdonítunk e többnyire philologusokra háromlő munkának, csakhogy nem szeretjük, ha túlbecsülik, a mint Platóra és Aristotelesre vonatkozólag Németországban divattá lön. Több is kell hozzá, mint csupán philologia, mert az adatoknak tényékké kiegészítése függ a tények megértésétől, tehát az illető tudományban való jártasságtól. Csak ha philologia és tudományos ismeretek oly módon és mértékben egyesülnek, mint pl. Bonitzban, Aristoteles kitünő magyarázójában, csak akkor emelkedik a philologikus vizsgálat az üres szórszálhasogatáson fölül. Egészben véve a források bírálata ezen a téren távolról sem dicsekedhetik oly szereppel, mint az általános történetben. Ennek főoka szerintünk az, hogy a tudományok fejlődésének tényeiből sokkal kevesebb *vesz el*, s hogy valamely korszak tényei sokkal kevésbé *vesznek el* a rákövetkező korszak *fényeiben*, mint az általános történetben történik. Tudjuk, hogy ez nem általános dogma, hogy akárhányszor megesett, hogy bizonyos tudományos elméletek megszülettek, elvesztek, s később egészen újra, egészen más utón ismét életre keltek. De bizonyos, hogy ez aránylag ritkán történt. Ép oly ritkán, vagy még ritkábban látjuk azt, hogy valamely korszak tudományos munkálatai a rá következő korszak munkálatai mellett elenyésznek. Nem, a tudósok bizonyos pietással emlékeznek meg elődeikről, idézik gondolataikat, melyeket tovább fejlesztenek s habár saját felfogásuk változtathat azon, a mit idéznek, egészben véve mégis megőrzik a múlt tényeit. Így Aristoteles művei a korábbi görög phialosophiának leghitelesebb forrása gyanánt tekinthetők. Ezekre nézve talán nincs is véleménykülönbség a hozzáértők között. Két körülményről azonban azt hisszük, hogy külön is meg kell emlékeznünk. Az első, mit előbb már érintettünk, az, hogy valamely tudomány történetében *minden tény gondolat*, tehát igen bonyolt valami, a minek tény-voltáról sem győződhetünk meg, ha nem értjük, t, i. ha nem tudjuk, igaz-e vagy sem, mond-e, bizonyít-e valamit, vagy sem. Az általános történetben vannak tények, melyek minden megerőltetés nélkül megérthetők, legalább látszatra ilyenek, mert ki gondolja, hogy nem érti, mi egy háború, trónváltás, város alapítása stb. stb. De az előbbiek folytán tudjuk, hogy a történeti tény fogalma sokkal finomabb elemzésre méltó, s hogy pozitív ismeretek nélkül semmiféle tényt nem foghatunk föl teljesen. A tudományos tényekről sem mondhatunk kevesebbet. A ki nem ért valamely tudományhoz, az nem tudhatja, mi tény benne, mi nem, hol vannak a tények

határvonalai stb. Ez is oly gondolat, mely alól nem létezhetik kivétel, melyet általánosságban szívesen el is ismernek, de bizonyos esetekben még sem alkalmaznak. A második körülmény pedig arra kényszerít, hogy egy igen elterjedt előítélet ellen sikra keljünk. A tudományok történetírói többnyire csak a nagy tényeket veszik számba, nem gondolván meg azt, hogy nagy tények ritkán kelnek életre egyszerre, a maguk teljességében, hogy úgy mint minden nagyobb változás, apróbb változások sorából fejlődnek ki, s hogy a történetíró kötelessége mentül finomabban elemezni, azaz természetes részeire bontani a történet bonyolt tüneményeit.

Eljárásukat azzal okolják meg, hogy tudományról csak akkor lehet szólni, midőn az emberi elme tudatosan vizsgálja a tudás tárgyait, azzal a határozott szándékkal, hogy szellemi birtokosukká válják, s hogy a tudomány története is csak ezen tudatos, némileg összefüggő kísérletek számbavételén kezdheti meg munkáját. De ha utána járunk a dolognak, azt találjuk, hogy ez a föltevés nem áll, s ha állana, nem következik belőle, a mit ime következtetnek. Nem áll azért, mert az emberi elme eljárása az, hogy a tudomány két nagy operatióit tudatosan is, tudat nélkül is, a mint vesszük, végzi. A tudomány minden operatióját e kettőben lehet összefogni, hogy a tüneményekkel szemben azt kérdi, mi a tünemény és mi okozza. Mihelyt e két kérdés felébred benne s ösztönző hatalmuk feleletek alkotására bírja, megkezdődött az emberi tudás hosszú története. Megkezdődött a tünemények részekre bontása, hasonlók egybefoglalása, összefüggés kutatása, okok kifürkészése. Hogy némelykor vad, phantastikus képzetek töltik be a történet előterét, nem változtat a dolgon, a tévedés is tény, előcsarnoka az igazságnak. Hogy a kutatás tudatosan történik-e, vagy félig álomban, az elme működésének félálmban, az eredmény becsét sem nem növeli, sem nem kisebbiti. Egészen tudatosan egy tudomány sem kezdődik, tovább-fejlődése sem mindig tudatos, ismereteink nagy részét elménk tudattalan munkájának köszönjük. Szóval azt kívánjuk, hogy a tudományok valódi keletkezésére is fordítsunk gondot. Az igaz, hogy ezen keletkezés többnyire mythikus homályba borul. Hiszen biztos adataink csak akkor származnak, midőn az emberek följegyzik a mit gondolnak, akkor pedig az első fejlődés kora régen eltűnt. Azt is tudjuk, hogy a tudományok nem igen keletkeznek külön-külön, eleinte homályos egyvelege a kérdéseknek és feltételeknek, a sejtelmeknek és hozzávetéseknek zsihbonghatott az emberi lélekben, s csak lassan-lassan világosodott meg a káosz s váltak szét az alakulatok. Hogy lehessen valamely tudomány első keletkezéséről szólni, midőn eleinte mint külön valami nem is létezett? De a miről adataink nincsenek, arról fogalmat szerezhetünk az alsóbb fejlődésű népek most is megvizsgálható lelki

állapotából s ezen fogalmakból megalkothatjuk *a tudás keletkezésének történetét* így a tudományok története előbb kezdődik mint a népek története s ez természetes is, mert a történeti élet bizonyos tudáson alapszik. Kívánatosnak látjuk, hogy a tudományok történetéhez bevezetést írjunk: a tudományok pszichologikus kezdetének ébredéséről és első fejlődéséről. Ezt a fejlődést nyomozzuk azon pontig, a hol többé-kevésbé összefüggő kísérletekre akadunk, s ha gondosan körültekintünk, még ezek korában is, sokat fogunk számba vehetni, mi előtt ma kitérnek a történetírók, de a minnek elhanyagolása okozza, hogy előadásukban a tudományok majdnem teljesen fölfegyverkezve szöknek ki a népek elméjéből. S ez nemcsak a tudományok keletkezésére vonatkozik. Nem is mondtuk csak azért, hogy ezen keletkezés nyomozására figyeljünk. Utóvégre el lehet ezt választani a tudományok történetétől s az anthropologia egyik külön fejezetében tárgyzani. De ez általánosán szól minden nagy tény keletkezésének. A tudományok nem csak a tudósok fejében indulnak fejlődésnek, sokan működnek közre nem tudósok is. Nem dolgoznak rendszeresen, gyakran nem is azzal a szándékkal, hogy ezen dolgozzanak. De a munka eredménye mutatkozik gondolatokban, irányokban, a melyek a tudomány tárgyára vonatkoznak. Ne hanyagoljuk el ezeket a tényeket, bármily kicsinyeknek látszanak. Nem mondom, hogy a geometria történetében rászorulunk erre az utasításra, vagy hogy az astronomia történetében mindazokat a vad phantasiákat vegyük fontolóra, a miket költői s babonás hajlamok szültek. Vannak tudományok, a melyek történetében ezen iránygondolatnak lehetne foganatja. Alkalmazzuk a hol lehet s a hogyan lehet. A tudós finom tapintata ráakad azokra az esetekre, a melyekben hasznát veheti. Gondoljuk meg, hogy a tudományok történetének egyeteme nemcsak egyes tudósok nagy conceptióit akarja előadni; az emberi elme értelmi aspiratióinak összeségét akarja föltüntetni, halk sejtelmeit, félénk erőlködéseit, képzelt fogalmait, biztos tudását, határtalan céljait, elérhetetlen ideáljait, a mint térben és időben, egymás mellett és egymás után, elszigetelve és az összefüggés fonalán, alig észrevehető szikrában és nagy világító napokként, az emberi szükségek kielégítésére és tudni vágyakozó ösztönének megnyugtatására megjelentek és ránk szálltak.

XXII.

Eszméjét és tényeit tekintve valamely tudomány története külön egésztesz, mintha az általános történet homályos zaja nem is érintené. De a tudomány tényei sem állanak elszigetelve, magától értetődik, hogy ők is okbéli kapcsolatban vannak egymással s az általános történeti étellel s úgy látszik, hogy a tudományok történetének is meg kell küzdenie mindama né-

hézsegekkel, melyekkel az oksági kapcsolatok kibonyolítása jár. A látszat nem mutat azonban egészen valót s az oksági kapcsolat közelebbi elemzéséből figyelemreméltó különbség tűnik ki.

Ha ugyanis vizsgáljuk, hogy a tudomány-történet tényei, az egyes elméletek, ismeretek, gondolatok, miféle okokból származnak, azt találjuk, hogy egyet ezen okok közül, a legközvetlenebbet, nem szoktak figyelemre méltatni, talán azért nem, mert egészen magától értetődőnek tetszik. Minden tudományos gondolat közeli oka az, hogy az emberi elmének *igaznak tetszik*. Ha valamit igaznak látok be, ha gondolkodásom meggyőző arról, hogy az, a mit gondolok helyes, akkor megszületett a tudományos gondolat. Az oknyomozó kérdésnek tehát így kell hangzania: Miért tetszik valami igaznak? Miféle okokból történik az, hogy valamit igaznak látok be?

De itt két eset lehetséges. Hogy az, a mit igaznak tartok, valóban igaz-e, vagy pedig később tévedésnek bizonyul-e be. Mert bizonyos, hogy eleinte a tévedést is igazságnak tartjuk, különben nem volna tévedés. Az oknyomozó kérdés tehát ketté válik, illetően módon: Milyen okokból származik az igazság, milyenekből a tévedés? S ezt az osztályt meg kell tennünk, mert más okai lesznek a tévedésnek, más okai az igazság föltalálásának. S ezen nem változtat, hogy gyakran a tévedés eszközi, hogy az igazat találjuk, gyakran az igazságból szülemlik meg a tévedés; mert az okok, melyek a tévedést okozzák, magukban nem lehetnek elegendők az igazság megteremtésére és megfordítva. Mindig egyéb okok is járulnak hozzá, s az okok összege mindenestre más az egyik s más a másik esetben.

Az első kérdés tehát, hogyan jön létre valamely igazság s az igazságok belső kapcsolatából valamely tudomány? Nemieket kétség benne, hogy számtalan ok működik közre s nem hiszszük, hogy általánosságban, az egyes tudományoktól eltekintve sikerrel lehetne ezeket az okokat csak csoportokba szedni is. Ez a csoportosítás épen az egyes tudomány-történeteknek volna kötelessége, melyet mindeddig ép oly kevésbé teljesítettek, mint nem teljesítette az általános történet az egyes történeti okokra nézve. De egy tekintetben mégis hozzászólhatunk az itt főforgó okok természetéhez is. Valamely igazság mindig származik *az elme munkájából*, az elmét pedig valamely *külsőnek nevezhető körülmény* szorítja munkára. Egyszerű vagy sokszorosán összetett igazság, önmagában világos mértani tantétel, vagy az égi testek bonyolt rendszerének ismerete, mindegyikük létrejövésének külső és belső okai vannak. A belső ok mindig az elme munkája, a külső okok mindig csak annyit tesznek, hogy az elme tekintetét bizonyos irányba terelik, hogy munkásságának kifejtésére alkalmat szolgáltatnak neki. Az elme szembe száll a meg nem értett világgal, ezzel az óriási egészszsel, melyről semmit

sem tud, s a melyről mindent akar tudni. Ennek a világnak meg van a maga igazsága, mert az igazság nem alany, csak praedicatum, csak gondolataink praedicatuma. melynek megfelel a világ valósága. A világnak nem minden pontjához egyforma könnyűséggel fér hozzá az elme, az egyszerűt könnyebben közelíti meg, mint az összetettet, a magában állót hamarabb ismeri meg, mint a mi sok mással szövődik egybe. Csak lassan képződik fogalmaink világa, ez az új világ, melyet az igazi világ képmására megteremt magában. Módszereket kell kiképeznie, és szereket föltalálnia, fogásokat megtanulnia, hogy közelebb jusson céljához. Az elmének ez a munkája: ez a tudományok igazi szülő oka. A mi a külső okokat illeti, ezek nélkül nem indulna meg ez a belső munka, annyit igaznak vallunk, de *jelentőségük* a tudományok történetére nézve még sem oly nagy, mindenesetre csak másodrendű. Valamely tudomány történetében nem az a fődolog, hogy bizonyos korszaknak, bizonyos népnek milyen hajlamai vannak, hogy ezek a hajlamok mikép vitték bizonyos tárgyak nyomozására, hogy milyen külső akadályok, tilalmak akasztották meg a tudomány fejlődését, milyen véletlennek köszönhető, hogy ez vagy az a tudomány fölvirágozhatott; a fődolog a gondolatok belső története, mit ismert meg először az elme, milyen gondolat ébresztett milyen gondolatot, hogy képződött valamely módszer, milyen eredményei voltak, szóval, mikép rakódtak össze azok az egyes gondolatok, melyekből áll mai tudományunk épülete. Nem azt akarjuk tagadóba venni, hogy ezek a külső körülmények szintén igen érdekesek, s nem azt kívánjuk, hogy a tudomány-történet akaratos pedantériával agyonhallgassa őket. Az elmének oknyomozó ereje nem törődik határokkal, melyek előtt megállítani akarják. Ha megmondom neki, hogy ez a gondolatsor ekkép meg ekkor keletkezett, ilyen meg ilyen gondolatok befolyása következtében, természetes, hogy kérdezni fogja, miért keletkezett épen ekkor? Keresni fogja a keletkezés külső történetét is. De a milyen bizonyos, hogy az elme nem szereti az ilyen határokat, ép oly bizonyos az is, hogy a kutatásnak nincsen sikere, ha nem von magának korlátot. A korlát mesterséges, mert a világ összefüggésében nincsenek ilyen választó korlátok, de ha valamely helyes cél szempontjából vannak megválasztva, ha tudjuk, mit zárunk ki ezekkel a korlátokkal s hogy azt a mit a követett cél kedvéért kizárunk, szabad is kizárnunk, akkor a vont határokon belül egészen nyugodtan végezhetjük munkánkat, a munka egyéb részeinek végeztét pedig másokra bízhatjuk. S épen ilyen eset a miénk. A tudományok létrejönnek a világ nagy zajában s akármilyen elvonultan él a bűvárkodó tudós, maga a tudomány nem bűvhatik el az általános történeti élet befolyása elől. Nyomozzuk-e azt a befolyást? Azt hiszszük, hogy ne. Mi nekünk csak az elmével van dolgunk, az ő lassú fejlődé-

sévelj az ő módszereivel és segédeszközeivel. Mi ránk nézve, a mennyiben a tudományok történetét vizsgáljuk, a tudomány az elme belügye. Azt nem mondjuk, hogy a *tudósok* elméjének belügye. A tény fogalmának fejtegetésében figyeltettünk rá, hogy minden gondolat, a melynek érezhető befolyása van valamely tudomány fejlesztésére az illető tudomány történetében helyet érdemel. A határvonal megállapítása itt a kutató egyéni tapintatára van bízva. Behatóan a tudományok külső történetével az általános történet foglalkozik. Ő vizsgálja a népek és korszakok ama hajlamait, melyek bizonyos elméleteknek és tanoknak különösen kedveztek. A milyen természetes, hogy a tudományoknak az életre okozott hatásait csak ő vizsgálhatja meg s meg kell vizsgálnia, mert ennélkül nem értené meg ezt az életet, ép oly helyén való, hogy az életnek befolyását a tudományokra ugyancsak ő nyomozza. Mi pedig a mennyire szükségesnek látjuk, említsük kutatásainak eredményeit, de ne felejtjük el, hogy első sorban az elme belső történetével kell foglalkoznunk.

Azért a tudományok történetének fölfogásában nem érthetünk egészen egyet Comte-tal, a ki különben, a mi a tudományoknak nagy szempontokból való áttekintését illeti, bizonyára az újabb bölcselkedők elsői között foglal helyet. Azt mondja egy helyen, a hol arról a különbségről szól, mely valamely tudomány történeti előadása és ugyané tudomány története között létezik, hogy valamely tudomány sok olyan egyes része, melyet dogmatikai (rendszeres) előadásban elválasztanak egymástól, egymásra kölcsönösen hatva, együttesen fejlődött ki; továbbá, hogy maguk az egyes tudományok is, ilyen kölcsönös befolyás következtében azon egy időben tökéletesbültek; sőt, hogy a tudományok és művészetek fejlődése is számtalan ilyen kölcsönhatás folytán függött egymástól, s hogy végre valamenynyien a társadalom általános fejlődésével állanak kapcsolatban. Ezen nagy lánczolat annyira valóságos, hogy gyakran, ha valamely tudományos elmélet valódi származását akarjuk ismerni, kutatnunk kell valamely művészet fejlődését, mely különben semmiféle észbeli kapcsolatban nem áll vele, sőt néha a társadalmi élet valamely különös fejlődését is, mely nélkül ezen fölfedezés nem történhetett volna meg. Ebből az következik, hogy semelyik tudomány igazi történetét nem ismerhetjük, azaz, azon fölfedezések képződését, melyekből áll, nem érthetjük meg, ha általános és közvetlen módon az emberiség történetét nem vizsgáljuk. Azért mindazok az adatok, melyeket eddig a matematika, astronomia, medicina történetéből gyűjtöttek, bármily becsesek is, csak anyagnak tekinthetők. S azért azt állítja, hogy a tudomány történeti előadása igen ferde fogalmat nyújtana ennek a tudománynak történetéről, hogy a tudomány rendszeres előadását el kell választani történetétől,

melyet különben, ha rendszeres előadás nem előzi meg, meg nem érthetnők. (Cours de philosophie positive. I. 64. 65.)

Az eddigiek folytán azonnal világossá válik, mikben érthetünk egyet Comte-tal, mikben nem. Mi is azon nézeten vagyunk, hogy előbb tanuljuk magát a tudományt, azután történetét, hogy e kettőt ne vegyítsük egybe; hogy a tudományok kapcsolatban vannak egymással, s a mi azt illeti, bizonyos, hogy az egyik tudomány történetében vegyük fontolóra azt, a mit más tudományok lendítettek rajta; az egyes tudományok nem is voltak mindig olyan módon elválasztva egymástól, mint most vannak; a tudományok a művészetekkel is függenek össze s nemcsak a művészetekkel, az iparral s általában a társadalmi élet sok egyéb nyilatkozásaival is, de csak a belső kapcsolatra, a gondolatok egymásra való hatására legyünk főtekintettel. Ne bonyolítsuk s ne nehezítsük meg dolgunkat azzal, hogy a gondolatok külső történetét is nyomozzuk. Különben az okok ama sorába sodortatunk, melynek szétszedése az általános történet tiszte. Az természetes, hogy a tudományok története, mely nem egyéb, csak az általános történet egyik része, összefügg ennek az egésznek többi részeivel. Képzeltető, hogy valamikor az emberi nem történetét úgy tudják majd megírni, hogy minden része a maga helyén fog állani s a részek egy teljesen összehangzó egymást kiegészítő egészet fognak tenni. De épen e cél elérésére kerítse be mindenki a maga munkájának terét, dolgozzék a kerítésen belül az általános tervrajz szerint, érintkezék társaival, a mennyire szükséges, hogy majdan a kerítés elestével munkájának eredménye készen illeszkedhessék be az egészbe. A tudományok történetében keressük a gondolatok okbeli kapcsolatát egymással, a gondolat külső sorsának elbeszélését bizzuk másokra. Minthogy e belső történet tartalmilag teljesen megérthető önmagában is, örüljünk annak, hogy a dolog természete maga jelölte ki. hol engedi meg, hogy válaszfalat építsünk.

Máskép áll a dolog, ha a tévedések történetére térünk át. A tévedés létrejötte igen sok esetben nehezebben magyarázható, mint az igazságé. Valamely igazság fölfedezése, ha a segítő gondolatok erejét számba vesszük, egészen természetes valaminek tűnik föl. Nem ritkán mondjuk, hogy csudálatos, hogy hamarább nem jutottak rá. Kolumbus tojása példabeszéddé vált. Az igazság fölfedezésének valóban nincs más oka, mint az elme belátása. Ez áll az olyan igazságokról, melyeket nem lehet bizonyítani, csak elemezni, de áll az olyanokról is, melyeket lehet bizonyítani, mert ekkor a bizonyítás láttatja be őket az emberrel. Irányozzad egy értelmes ember elméjét helyes módon valamely igazság felé s rögtön sajátjává lesz. Helyes eszü ember néhány év alatt megtanulja mindazt, a mit évszázadok folytán vala-

mely tudományban fölfedeztek. Valamely igazság megszületik abban a pillanatban, a melyben az elme belátja. Megvoltak a körülmények, a segítő gondolatok előbb is, de nem volt meg az elme ama állapotja, a melyben a teremtő gondolat megvillanhatott benne. Az igazság oknyomozó történetében minden ok összevéve csakis ama pontig vezet, a melyen az igazság megszülethetnék. Hogy valóban megszülessék, ahhoz az elme oly actusa kell még, a melyet nem lehet magyarázni másból, mint épen csak magából az elméből. Nincsen jobb hasonlat rá, mint a szem hasonló tette. A madár száll a levegőben és elvész a végtelen térben. Keresed szemeddel, nem látod. De mihelyt szemed úgy irányul, hogy a madár testétől visszaverődött sugarak szemideged érző helyét érintik, látod. Emelkedhetik oly magasságra, hogy szabad szemmel nem éred utol. Akkor fölfegyverzed szemedet s ha újra beállanak ama körülmények, ismét megpillantod. A tudomány módszerei, a tudomány segítő eszközei és szerei mind csak az elme szemének fegyverei, az igazság felfogásának sajátzerű működése. A tévedéssel másképp vagyunk. Ha téved, akkor az elme szemére hályog borul, közéje s az igazság közé idegen, nem oda való, sötét testek álltak s a tévedéssel szemben nehéz és fontos föladat háramlik minden tudomány történetére.

Miért tetszik valami igaznak? Mert igaznak tetszik, mert bebizonyítása igaznak tetszik. Tovább nem lehet kérdezni. Miért tetszik azonban valamely hibás gondolat, valamely tévedés igazságnak? Kell, hogy ennek oka legyen, oly oka, melyből teljesen meg legyen magyarázható. Mikép tudta a tévedés az igazság színét öltetni, ha csak múlt időszakon át is?

Nem akarjuk a tévedések elméletét kifejteni, de hiszszük, hogy ilyenek kifejtése igen fontos teendője minden tudomány-történetnek. A milyen igaz, hogy az elme igazságra termett, olyan bizonyos, hogy igen gyakran botlunk, hogy számtalan tévedés jelzi útját. Ezen botlások vizsgálata alkalmával a történetíró két kézzel merítsen az általános történetből s a lélektanból. A lélektan meg fogja neki mutatni, milyen sajátóságos gyöngeségei az elmének, hajlamai a léleknek, érdekei az egyéniségnek viszik álutra a kutató ész; az általános történet be fogja neki bizonyítani^ hogy ezek a gyöngeségek, hajlamok és érdekek mikép szerepelnek nagyban, mikép teremtenek előítéleteket s mikép akasztják meg a tudomány folytonos haladását. A tévedések története valóban nem lehet el általános történeti ismeretek nélkül. Valamely korszak gondolatai légkör gyanánt fogják körül az egyes elméket, oly légkör gyanánt, mely helyenkint vastag köddé sűrül körülötte, s melyen át az igazság fénye elhalványítva s eltorzítva jut el hozzá. Csak erős elméknek sikerül azután ezt a légkört megtisztítani rövidke időre, kis kiterjedésben. Valljuk meg, hogy a mit a kor szellemének szokás nevezni, mostohán bánik

el az igazsággal, s a milyen nagyot tud teremteni tettek dolgában, olyannyira eltörpül, ha vizsgáljuk, mennyivel segíti elő a tudományok fejlődését. Az igazság igazán csak egyesek birtoka s a nagy kultúra keveset változtatott ezen az állapoton. Csak a mikor az emberek érdekei találkoznak az igazság érdekeivel, mint pl. a divatos természettudományokban, melyek eredményei anyagi hasznot is hajtanak, csak akkor karolja föl a közszellem is az igazság érdekeit s lendíti hatalmasan előre. A philosophia, azaz ama tudomány, mely tisztán az igazság keresésére szánja magát, a közszellem részéről mindig szánalomban, megvetésben, ellenségeskedésben részesült. Az emberi elme drágán fizeti meg a jótéteményeket, miket vele tesznek. Rászorult, hogy kifejlődhessék, rokonelmékre, melyekkel szó vetközhetik, érin fékezhetik, küzdhet s ime ebből a szövethkezésből tetemes bajok is kerülnek ki, léptei meglassulnak, gyakran mintha szünetelnének. Mint a hadsereg, mely mennél nagyobb, annál biztosabban győz, de annál lassabban is mozog, úgy halad az emberiség az igazság megismerése felé. A nagy közösségből megbecsülhetetlen jótétemények háramlanak rá, biztosabban halad, az igazság ügye oly kezekre van bízva, melyekből nem siklik ki, de a tévedés is buján sarjadzik e közösség talaján s a tudomány erejének elég nagy részét fogyasztja ama folytonos küzdelem, melybe az igazság érdekében bocsátkoznia kell.

Íme a tudomány-történet oksági kapcsolatainak elvont vázlatos képe. Az utak, melyeken a tudományok járnak, nem egyenesen visznek az igazság felé; folyvást eltérnek a szűk egyenes utaktól a tévedések tág, körüllettük levő mezejére. Az utakon előre viszik őket az emberek szüksége, az elmének tudni vágyakozó hajlamai, az elme végtelenül növekedő ereje s találékonysága. Megakasztják s elterelik őket az elme fogyatkozásai, emberi vágyak s hajlamok, melyeket a közszellem általánossá tesz, előítéletekké nővel s melyekkel eltompítja az elme látó erejét. E magukkal ellenkező erők küzdéséből származnak a tudományok. Az okok minden itt szóban forgó csoportjának meg van a maga természete, s ha általánosságban ki tudjuk mondani, hogy ilyen ok-csoportnak természeténél fogva milyen hatása van, fölfedeztük a törvényt. Nagyon messze vagyunk még aczéltól. A tudomány-történetek többnyire valóban nem egyebek, csak becses anyaggyűjtemények. Se az elme igazság-nyomozó erejét még nem vizsgálták meg elégséges módon, azt a természetes fejlődését, mely természetéből folynék, ha háborítatlanul folytathatná útját, se az elme ama fogyatkozásait még nem vették rendszeresen szemügyre, melyek minduntalan meggyöngítik igazság-nyomozó erejét. Mind a két vizsgálat csak akkor fog sikeresen előhaladni, ha a tudományok története szorosabban szövethkezik a logikával és lélektannal, s ma-

ga a logika is jobban becsüli meg azt a segítséget, melyet a lélektan nyújthat neki. Ma a logika a gondolkodás törvényeivel foglalkozik, azokkal a törvényekkel, melyek szerint gondolkodnunk kell, ha helyesen akarunk gondolkodni. Akármilyen eltérők is az egyes logikai rendszerek egymástól, akármily különböző módon értelmezik is azt, a mit helyes gondolkodásnak nevezünk, az így kifejezett célban talán #mindnyájan megegyeznek. Tehát a logika valóban az elme igazság-nyomozó erejének föltételeit vizsgálja. De vizsgálja egészen elvont módon, nem tekintvén azt, mikép fejlődött ki ez az erő, mikép vált olyanná, milyen ma. Mert még ha ezek a törvények mind vele született adományai is volnának, akkor is fejlődésen mentek át, melynek egyes korszakaiban az egyiknek vagy a másiknak természete erősebben domborodott ki. A logikának tekintettel kell lennie az egyes tudományokra s tekintettel e tudományok történetére. Comte, Mill és Lotze igen sok becses elméletekkel gazdagították meg a logikát s remélhetjük, hogy a mi utódaink nem fogják mondhatni, hogy a logika Aristoteles óta egy lépéssel sem haladt előre. De a mi a tévedések elméletét illeti, keveset törődtünk vele, habár osztályozásukon már Bacon fáradozott. Legnehezebben kipuhathatók, a melyek magából az elme természetéből erednek, midőn a képzetek és fogalmak nem engedelmessé válnak a gondolkodás törvényeinek, midőn a gondolat maga magát nem érti meg, s maga magához válik hűtlenné, midőn hajlamok és érzelmek, melyek úgyszólván belevegyülnek az értelem működésébe, titkos föltevéssekkel félrevezetik a gondolkodást, annál veszélyesebben, mennél titkosabbak, homályosabbak s nehezebben megtámadhatók. A tudományok alsó régióiban ezek természetesen ma már nem visznek szerepet, de mennél magasabba emelkedünk, és leginkább a filozófiában, múlhatatlan köteletségünké válik a tévedés formáit megismerni s erejüket megfontolni.

Mindegyik tudomány hozzájárul az igazság leleplezéséhez, de mindegyik csak a maga dolgát végezheti s azért az emberi elme az olyan tudománynak is érzi szükségét, mely a részeket összegbe foglalja, nem, úgy illeszse egymáshoz, hogy egységet tegyenek s ez a tudomány a philosophia. Ezen föladatából folyik, hogy mindazokat a vizsgálatokat folytassa, melyek ezen egységé-alakításnak föltételei, nevezetesen, hogy a tudás minéműségét, határait kutassa, módszereit megállapítsa, s azt a forrást ismerje meg, melyből minden tudás ered, az emberi elmét. S e dolgában mindig kudarcot fog vallani, ha a történetre, nevezetesen a tudományok történetére nem támaszkodik. A tudományok története az emberi elme értelmi erejének legnagyobb szerű képét rajzolhatja. Az egyes tudományok az emberi elme birtokát tüntetik föl, a tudományok történetéből birtokszerző ereje válik világossá. S

alig van valami, a minek annyi sikerrel lehetne megírni történetét, mint igazi tudományét. Az egyes tények előttünk vannak, többnyire abban az alakban, a melyben megszülettek. A források bírálatának kicsiny a szerepe, ha összehasonlítjuk azzal a munkával, melyet a közönséges történetnek kell végeznie. A tények szoros egységgé alakulnak, mert mindnyájan az igazság megismerése felé törekednek. A tények megbecsülése könnyű, mert maga a történet folyamata végezte, elvetvén a tévedést s megmentvén, mi örökre igaznak tetszik. Ebből az igazságból indulunk ki. Ezzel az igazsággal megértjük, a mi igaz, megértjük, nem történeti, hanem absolut értelemben. Az oksági kapcsolatból a dolog nagy kára nélkül eltávolíthatjuk, amibonyolt s főfigyelmünket a gondolatok belső történetére fordíthatjuk, s így jutunk el az igazság fejlődésének történeti megismerésére s magyarázzuk meg a tévedést, mely annyiszor állotta útját. Ebben segítségünkre van a logika és pszichologia s a kor ama hatása, mely szelleméből ered. Az általános történet a tudományok történetében becses alkotó részét leli, melyből megismerkedik az emberi nem értelmi munkájának fejlődésével. A philosophia megép úgy foglalja egybe az egyes tudományok történetét, mint egybefoglalja az egyes tudományokat, hogy az igazságnak és az igazság-nyomozó erőnek hű képét rajzolhassa.

HARMADIK RÉSZ.

A philosophia történetéről.

XXIII.

Oda értünk, hol kifejtett gondolatainkat a philosophia történetére alkalmazhatjuk. O belőle indultunk ki, s hosszú utat kellett megennünk, míg visszatérhettünk hozzá. De az ilyen vizsgálódásoknak csak úgy lehet sikerük, ha a lehető legnagyobb általánosságban történnek. Szűkebb szempontból a fogalmak elferdülnek, velejük nem tűnik ki. Ellenben ha áll, a mit a tudományok történetéről mondtunk, a philosophia történetének is meg van határozva az iránya. Épen úgy, mint fogalmaink az általános történetről a tudományok történetében igazítottak útba. Be kellett tehát járunk a fogalom egész körét, hogy célzt érhessünk. Vájjon az eredmény, melyhez eljutottunk, helyes-e, alkalmazhatóságából tűnik majd ki.

Ha a philosophia tudomány, azaz, ha igazságot keres; ha ennek a tudománynak van története, azaz, ha fejlődött, ha eredményekhez tudott eljutni; akkor épen úgy, mint minden más tudományban, a philosophia történetében is *eszméjéből* kell kiindulnunk. Eszme pedig valamely tudomány történetében azon igazságok összegét jelenti, melyek vagy e tudomány megoldandó kérdéseire, vagy pedig tárgyára vonatkoznak. Ha valamely tudomány se feladataira, se tárgyaira nézve sem tudott igazságokat megállapítani, akkor nem érdemli meg a tudomány nevet, akkor nincs fejlődése, nincs története, akkor nincsen semmi egység benne. Viszont, ha a philosophiának sikerült igazságokat megállapítani, akkor története is van, ezen igazságokért való küzdelem története, s e történet vezető gondolatjai ezek az igazságok.

A philosophia történetének *tényei* azután e vezérgondolatok szerint csoportosulnak. Tényeivé pedig válnak mindazok a gondolatok, elméletek, rendszerek, melyek föladatai által megjelölt tárgyára vonatkoznak. E tények

mivoltának fölfogása természetesen függ ama vezérgondolatoktól. Ők döntenek becslésük dolgában, eszközük, hogy e tényeket bírálatunk tárgyává tehetjük. Nélkülük bírálatról nem lehetne szó. A bírálatnak, ha tagadó is, pozitív alapra van szüksége. Igaz, hogy valamiről mondhatom, hogy nem helyes, annélkül hogy tudnám, mi hát a helyes. De nem mondhatnók, hogy ha legalább általában nem határoztuk volna meg, milyennek kell lennie annak, a mi helyes. Minden tudomány története bíráló, és minden bírálat csak pozitív alapon állhat.

A philosophia történetének tényei természetesen mind az elme szüleményei. Kutatnunk kell, hogyan keletkeztek e tények, a philosophiai gondolatok, milyen *kapcsolatban* vannak másokkal, maguk között, milyen törvények nyilatkoznak bennük. Az oksági kapcsolat kutatása természetesen itt is fontos, talán még fontosabb mint másutt. Talán nehezebb is. Az elme legelvontabb szüleményeivel van dolgunk, a legelvontabbakkal és egyszersmind a legbonyoltabbakkal. Kárpótlást csak az nyújt, hogy a legérdekesebbek és a legtanulságosabbak is.

Más tennivalót azután nem találhatunk. Az eszmék szerint csoportosított és megbecsült tények miképp keletkeztek; milyen okokból származtak, ime a philosophia történetének föladata. Többet nem tudunk róla mondani, de kevesebbet sem. Az érintett momentumok egyikéről sem mondhatunk le. Mindegyiknek másnemű tiszte és fontossága van, de mindannyian fontosak. Midőn most közelebről fogunk róluk szólni, föl fogjuk tüntetni, miképp módosulnak ez egyes momentumok a tárgy saját szerű természetéhez képest. Ezt nem tehetjük meg, ha a tárgy e természetére nem vagyunk tekintettel. E tekintetbe vétel természetesen nem történhetik meg másképp, mint a mi fogalmainkból. Ha ezen alapvető fogalmaink nem helyesek, további fejtegetéseink értéke is csökken.

Ilyen általános föltevéseket a philosophia mivoltáról azonban nem mellőzhetünk. Oly sajátos tere jutottunk, melyen szilárdan alig áll valami. Vannak, a kik hozzászórtak ezen szüntelen mozgáshoz, szempontok változásához, szóval az olyan sajátos gondolatkörhöz, melyben mindenről van szó, csak az igazság amaz egyszerű parancsáról nem, hogy az igazság csak egy lehet. Mi nem tartozunk ezekhez, s kárhoztatunk minden nézetet, mely megfelelkezik erről a parancsról.

Néhányat ezen általános föltevésekből most mindjárt kell fejtegetnünk, mert kiinduló pontunkat is tagadóba vették. Azt mondják, hogy a philosophia nem is tudomány. Története nem fejlődés, nem is történet a szó soros értelmében. Tehát nem állhatna róla semmi, a mit általánosságban kifejtettünk. Különösen nem, a mit az eszmére vonatkozólag állítottunk.

Akkor egészen más kategóriába kellene soroznunk, talán az irodalom történetébe. Hiszen elégszer mondták, hogy a philosophia csak költészet. Milyen különös látvány! Az emberi elme legkitűnőbb képviselői évezredek át fáradoznak olyas valamin, a mit ők komoly tudománynak tartanak, nem csak komolynak, hanem az elme méltóságának leginkább megfelelőnek is, s még annyit sem tudtak elérni, hogy a tudomány nevet biztosítsák neki. Mi lehet ennek oka?

XXIV.

Tudomány-e a philosophia?

Tudomány, ha van meghatározott külön tárgya, mely megismerhető. Ha nincs tárgya, vagy ha van, de emberi észszel el nem érhető, akkor nem tudomány. Ha tudomány, akkor van célja: tárgya igazságának megközelítése.

A philosophiának természetesen mindig volt valami tárgya. Ezt a tárgyat mindig úgy határozta meg, hogy az *igazságot*, az egész, a teljes igazságot akarja elérni. Bármilykülömböző módon nyilatkoztak a philosophusok kutatásaik céljáról, ennek nem mondanak ellen. Vannak, a kik azt mondják, hogy az igazi igazság nem embernek való. De ezek is legalább ezt tartják igazi igazságnak. Vannak, a kik azt mondják, hogy az sem bizonyos előttünk, hogy minden bizonytalan. Ezeket azután nem vesszük számba. A skepticismus helyes vezérelve a kutatásnak, a meddig így szól, hogy semmit se tartsunk bizonyosnak, míg kétségtelen módon nem bizonyul annak. De ha így szól, hogy semmi sem bizonyos, még az sem, a mit a mi elménk kénytelen annak mondani, akkor lehetetlenné tesz minden tudást, akkor az elme játékává fajúi, melyben nincsen se cél, se komolyság. Akkor leghelyesebb consequentiájához eljutott ama görög philosophus, kiről azt mesélik, hogy csupa skepticismusból száját sem akarta kinyitni.

A míg kifejeletlen volt az emberi tudás, a philosophia magában foglalta mindazt, a mit az emberek tudni véltek. Az idők változtával, a tudás nagyobbodtával tárgyak különváltak, szempontok kiváltak, s külön szempontok, s külön tárgyak szerint külön tudományok alakultak meg. Ez a processus kezdődött a legrégebbi időkben, tart mai napig s ma sincs befejezve. Mihelyt felfedeznek valamely új szempontot a világ dolgainak új megszemlélésére és e szempontból elég bő kilátás nyílik, meg van az új tudomány. — Hogy a tudományokat elválasztják egymástól, gyakran a kényelmes bánásmód végett történik, gyakran a konvenienczia dolga. A főosztály pedig onnét származik, hogy az emberi tudás bizonyos elvekhez jut el, a melyek úgy különböznek egymástól, hogy nem foglalhatja őket szoros egy-

ségbe, hogy kénytelen egymás mellé sorozni őket, ámbár azon egy tárgyra vonatkoznak. Az emberi tudás mindig azon van, hogy egymás mellé sorozott ismereteit egymás alá sorozza, az egyiket a másikkól, valamennyit, ha lehet, egyből származtassa le. Azért a tudás, részletező áramlatával szemközt tart, hogy úgy mondjam, az *egységesítő* áramlat. Ennek az egységesítő áramlatnak képviselője a philosophiaa. Mindig az volt, ma is az.

Csakhogy ma más értelemben, mint annak előtte. Azelőtt elébe vágott a részletező tudásnak, ki akarta elégíteni az elme hajlamát, mely egység után vágyakozik, mielőtt lehetséges lett volna. Hogyan lehessen azt egységgé alakítani, a mi még nincs? Az emberi tudás tökéletlen volt, nagy rések nyiladoztak benne, a philosophia jól, rosszul eltüntette a réseket képzelet segítségével. Azonfelül meggondolatlanul engedelmességet az egységre törekedő hajlamnak, összeegyeztetett olyat, a mi nem volt egymáshoz való. Végre nem járt el tudatosan munkásságában, a maga tudását egészen más fajúnak képzelte, mint az egyes tudományokét, nem vizsgálta meg, mi kell ahhoz, hogy ez a munka sikerüljön.

A philosophia célja nem változott, de változtak a módok és eszközök. Célja az igazság, a dolgok igazságának elmébe juttatása. Segédkezet nyújtanak neki az egyes tudományok, melyek mindegyike szintén igazságot, de szűkkörűt szemlél. Az igazságok valódi értelme pedig csak összefüggésükből tűnik ki. A tudományok tudást nyújtanak, a philosophia rendszeres tudásra tanít. Főadata a tudás rendszeresítése. Ezen főadat más főadatokat von maga mellé. A tudás rendszeresítése csak úgy válik lehetségessé, ha előbb a tudás természetét vizsgáljuk. Tudás: az elme sajátága, az elme vizsgálata: főföltétele minden bölcsekedésnek. Nem akarjuk a philosophia főadatát bőven kifejtetni, se egyes részeit meghatározni, se módszerét megállapítani. De világos, hogy van tárgya, világos, hogy van célja, melyek egyikét se vitathatni el tőle. A tárgy adva van, a cél az elme természetéből folyik. A problémák kínálkoznak, kínálkoztak mindig s mindig arra fogják készíteni az emberi elmét, hogy meghányja és megoldja őket. Miért, hogy kínálkoznak? Miért nem elégszünk meg az egymástól elszigetelt ismeretekkel? Miért tetszik gyakran a világ és az élet világos nappal csudálatos álomnak? Miért kíséri az embert annak tudata, hogy a mi őt környezi, a miben él, ez az egész világ valami nagy titok, még akkor is, ha matematikai szigorúsággal konstruálta? Miért származnak, fejlődnek és nyernek hatalmat a vallások? Nem csudálatos, hogy a csuda mindennapi megszemlélése eltarja létét, de azt se mondjuk csudának, midőn a gondolkodó ember fölérez és a csudát csudának mondja. A philosophia problémáit nem lehet tagadni és e problémák szemlélete és vizsgálata a speculáció. Vájjon megoldhatók-e

ezek a problémák, ne kutassuk e helyen. Mindenesetre vannak. Ha megoldhatatlanok, a filozófiára tartozik ennek kimutatása. A filozófiának kötelessége az emberi elmét megvizsgálni, a tudás szabályait megállapítani, mivoltát megbecsülni s ennek alapján az emberi ismeretek nagy összefüggését rendszerbe foglalni. A filozófia nemcsak tudomány, de igazán az, a minék régtől fogva tartják, a tudományok tudománya.

XXV.

Fejlődött-e ez a tudomány?

Vannak a kik azt állítják, hogy nem. Állítják olyanok, a kik a tudomány czimét is megtagadják tőle s ezek legalább következetesek maradnak. De állítják olyanok is, kik nemesak tudománynak, hanem magasabb valaminek is tartják, bizonyos mystikus tudásnak, az abszolút ész titokszerű kijelentésének. Ezeknek minden filozófia igaz, minden rendszerben nyílik meg előttük az igazság »sajátságos szempontból.« Szerintük a különböző rendszereket egyenlő módon kell tisztelni s hívó odaadással elmerülni mind-egyiknek titkos mélységeibe. Ebből és még másból is az a tan keletkezett, hogy a filozófia története maga a filozófia, hogy rajta kívül nincsen keresni valónk.

Valóban példátlan eset a tudományok terén. Valamely tudomány története mindenesetre rendkívül érdekes az illető tudomány embereire nézve. Egyetértünk azokkal, kik azt mondják, hogy csak az érti meg teljesen tudományát, a ki történetét is ismeri. A tudomány rendszeres előadásában az egyes fogalmak sokat veszítenek sajátosságukból. A tudomány történetében minden fogalom elevenné válik, előtűnnek csirái, melyekből fölsarjadzott. S mennyit tanulunk a múlt tévedéseiből! De a tudomány történetét csak az érti, ki már előbb magával a tudománnyal ismerkedett meg. A történet folyamában az egyes fogalmak nem abban a rendben fejlődtek ki, melyet a tudás illető fogalma követel, inkább abban, melyet szükségek, hajlamok kitűztek nekik. S azért nincsen tudomány, a mely rendszerét történetétől külön nem választja. Az egyes tudományokban nem is foglalkoznak annyit történetükkel. Csak a mélyebb elmék nem elégszenek meg a rendszerrel, kutatják, miképp vált az a rendszer azzá, a mi. A filozófia egymagában áll történetének cultusával.

Nem csudálkozunk rajta. A filozófia története egészben véve új tudomány. Csak Kant óta fejlődik igazában. Akkor azt hitték, hogy Kant örökre megvetette a filozófia alapját. S kutatták a múltat Kant bölcselétének szempontjából. De mindjárt Kant után, már életének utolsó éveiben, oly impozáns és oly Kant-ellenes filozófiai mozgalom indult meg,

hogy még ma sem tudjuk teljesen megmagyarázni, mi okozta ezt a hatalmas reakciót. A legóvatosabb és a legjózanabb philosophust fölváltja a merész, szinte mámoros, eget ostromló bölcsekedők egész serege. Nemcsak Németországban, de a többi culturállamokban is elterjed. S sajátságos találkozása a körülményeknek esik meg. Kant philosophiájával nem igen lehetett boldogulni a történet mezején. Kant igen ellenséges állást foglal el az előtt e-való philosophiával szemben, az ellenség pedig nem igen való historikusnak. — A Kant-ellenes reakció oly pkiiosophusban éri el tetőpontját, ki mindenesetre egyike a legérdekesebb gondolkodóknak a philosophia történetében, akár hatását korszakára, akár gondolatainak igazán nagy conceptióit tekintsük. S ez a philosophus, Hegel, nemcsak oly philosophiát hirdet, melynek bizalma maga magában s az ész erejében páratlanul áll, mely mintha betetőzné a philosophiának egész addig folyt fejlődését, hanem mely azt is állítja, hogy épen a történetből meríti legnagyobb erejét, hogy magába fogad minden előtte volt rendszert, hogy a philosophiában nincs is rendszer, mely elmúlt, mert egy rendszer sem hibás, mindegyik igazságot mond, szóval, mely a történetre is a legnagyobb szerű, a legmegnyugtatóbb kilátást nyújtja.

Mennél jobban bíztak e rendszer nagyszerű ígéreteiben, annál keserűbb volt a kiábrándulás, midőn ígéretei nem teljesedtek. A legnagyobb zavar állott be a philosophia történetében. A rendszer megbuktával ez a rész nem bukott meg. Tanítványai bizván a rendszerbe, épen a történettel akarták megbizonyítani. Emlékeztetünk Kuno Fischer, Erdmann, Zeller nagy műveire, kik közül az utolsó már egészen elpártolt Hegel tanától. De mások is a történetbe vetették bizalmukat, ő benne kerestek menedéket. Most, hogy ez a rendszer is megbukott, van-e még valahol igazság? A történetől kértek tanácsot, igazítsa útba az igazság barátjait. Akkor lépett föl Trendelenburg említett imperativusával, hogy ne csináljunk annyi rendszert, maradjunk meg a régieknél. Igen ám, de melyiknél? Ő maga megállott xristotelesnél. S következett az Aristoteles-korszak, melynek a philologus Németország nagyon megörült, mert Aristoteles szövege positiv valami volt, mit kommentálni, magyarázni, fordítani lehetett. Most ez is lejárt a magát. A philosophia története pedig még mindig a régi szerepet viszi. Igazságot keresnek benne és nem tudják, hogy csak ha már elhozzák magukkal, megtalálhatják benne. Hegel conceptióját leszállították, s annyit tartanak igaznak, hogy minden pilosophiában van némi igazság. S innét van az, hogy a philosophia terén oly nagy fontosságot tulajdonítanak a történetnek. Hegel barátjai és Hegel ellenei, az eklektikusok és a mystikusok mind a történet-

hez fordulnak segítségért. A philosophia történetével akarják pótolni a philosophia nem-létét. A sivár jelenért a gazdag múlt nyújtson kárpótlást.

Mi nem osztozunk a fölsorolt nézetekben. Nem hiszszük, hogy a philosophia nem fejlődött, sem azoknak nem hiszszük, kik a philosophia tudományos voltát tagadják, sem azoknak, kik minden rendszerben az igazságot más-más szempontból pillanthatják meg. Tagadjuk, hogy más alapon, mint positiv igazságon lehetne a philosophia történetét igazán tudományosan megírni. De azért nem értünk egyet Hegellel, Hegel felfogásának tartalmával, ellenben hiszszük, hogy azon követelmények, melyeket a philosophia történetére nézve kifejtett, nagyobb részt helyesek. *Hegel* és *Comte* nézetei tanulságos teljes ellenkezésben vannak egymással. Comte szerint minden philosophia tévedés. Hegel szerint minden philosophia igazság. Az eklekticismus, mely igazságok vezérfonala nélkül minden rendszerből darabonként akarja kihalászni az igazságot, a legkétségesebbet, a középhelyet foglalja el Mielőtt a magunk álláspontjára rátérnénk, hadd jellemezzük ezeket a fölsorolt nézeteket, melyek ma még elég nagy tekintélyben részesülnek, s a melyek tévedéseiből különben is tanulhatunk.

Hegel abból a nézetből indul ki, hogy *pártatlan történetírás* lehetetlen. Az ilyen frázissal nem megyünk semmire. Mert bizonyos, hogy valamely tárgy története szorosán összefügg e tárgyról való fogalmunkkal. A szerint határozzuk meg, mi fontos rá nézve, mi nem. (Hegel. Vorlesungen über Geschichte der Philosophie. Összegyűjtött művei 13. köt. 7. 1.)

Ha különböző fogalmak léteznek a philosophia tudományáról, akkor csak az *igazi fogalom* teszi lehetővé, hogy a philosophusok műveit értsük, kik e fogalom értelmében dolgoztak. Mert speculativ gondolatokkal szemben érteni egészen mást tesz, mint a szavak nyelvtani értelmét fölfogni. Valaki igen jól ismerheti a philosophusok állításait, mondásait, vagy véleményeit, sokat bajlódhatott ezek okaival s kifejtésével s a földolog mégis hiányozhatott benne, a valódi megértés. Az ilyen történetek szerzői hasonlítanak az állatokhoz, melyek végig hallgatták a zene hangjait, de a hangok harmóniáját meg nem érezték, (u. o. 8. 9. 1.)

Abból kell kiindulnunk, hogy van igazság. Az igazság bátorsága, az ész hatalmába vetett hit a philosophia első föltétele. Az ember mint eszes lény, a legmagasabbra higgye magát érdemesnek, bármily nagyra tartsa, túl nem becsülheti az ész hatalmát és nagyságát. Az elfogulatlan ember előtt az igazság mindig nagy és szívet dobbantó szó lesz. A philosophia történetének tettei nem is kalandok, sem véletlen események gyűjteménye, sem bolygó lovagok tévelygései, kik maguk magukért küzdenek, semmiért fáradoznak, s azután nyomtalanul eltűnnek. Nem is az történt benne, hogy ez vagy az

kiokoskodott valamit kénye-kedve szerint: a gondolkodó elme nyilatkozataiban lényeges összefüggés van s ész van abban, a mit tesz. (6. 27. 32.1.)

A ki a philosophia igazi fogalmából tud kiindulni, belátja ezt az összefüggést. Különösen fontos pedig a *fejlődés* fogalma. A fejlődés fogalmára először példával vezetünk rá. A növény fejlődik. Mielőtt a növény megvalósul, meg van önmagában. (Ansichsein. potentia. *Sivatag*) Ez az önmagában való lét megvalósul. Változik. De mindig egy marad. Mert a változásnak megszabja rendjét. Végre önmagához visszatér. Magot teremt. De így két egyed jött létre.

Az elmével másképp vagyunk. Itt kezdet és vég találkoznak. A szellem is meg van önmagában. Ő is változásokon át mássá lesz. Ő is egység marad a változásokon keresztül. De ő *tud* mindezekről, öntudatában egybefoglalja, mi történt vele s így a végben, a változásokon át ugyanoda érkezik meg, a lionnét kiindult. Ez az a híres ansichsein és fürsichsein, egyszerű gondolatok, melyek távolról sem érdemlik meg az érthetlenség ama hírét, melyet költöttek nekik. (L. 35. 1.)

A fejlődés fogalmát könnyen alkalmazhatjuk a philosophiára. Az igazságban meg van az az ösztön, hogy kifejlődjék. Az eszme önmagában organikus egész, egyetemes valami, a mi fokokat és momentumokat rejt magában. A philosophia ezen fejlődés megismerése, illetőleg az eszmének ezen kifejlesztése. Mennél tovább ért ez a fejlődés, annál tökéletesebb a philosophia.

A philosophia nagy eszme, mely áthatja minden tagját, úgy mint az élő egyedben egy élet, egy érítés van minden tagjában. Minden egyes része, minden rendszere ebből az egy eszméből származik. Mindezek a különös formái csak tükrei és képmásai; ő benne élnek, ő benne van valóságuk. Ez az eszme körének középpontja és egyszersmind körvonala, világosság forrása, mely mindig önmagában marad meg. (41. 1.)

Az eszme momentumainak kifejlesztése a phialosophusnak dolga. Ez a kifejlesztés úgy történik, hogy én *tudom*, hogy melyik momentum az első, melyiknek kell ebből okvetetienül folynia, ez és nem más, és így mindvégig. De történhetik másképp is. Az eszme úgy fejlődik, hogy egyes momentuma mintegy véletlenül fejlenek ki belőle. Valósággal nem véletlenül fejlenek ki, az eszme természetéhez képest szükségességgel következnek egymásra, csak hogy ez a szükségesség nincsen külön kifejezve.

Íme ez a philosophia története. Az a látvány, miképp fejlődik ki az eszme az idő egyes korszakaiban, az egyes helyeken, bizonyos népeknél, meghatározott viszonyok között.

»Ezen eszméből kiindulva állítom, hogy a philosophia rendszereinek

rendje *a történetlen* azonegy az eszme fogalmainak rendjével *logikai leszár-
maztatásukban*. Állítom, hogy ha a philosophia történetében megjelent rend-
szerek alapfogalmait kivetkeztetjük abból, a mi csak külső formájukra, alkal-
mazásukra s ilyenekre tartozik: akkor megkapjuk magának az eszmének
különböző fokait, a mint a logika kifejti. S megfordítva a logikai kifejlésben
meg van a történeti jelenségek veleje. Igaz, hogy rá kell tudni ismerni
ezekre a tiszta fogalmakra a történeti jelenségekben.« (43. l.)

A philosophia története csak ezen alakjában, csak mint az eszme fej-
lődésének rendszere érdemli meg a tudomány nevet. Ismeretek gyűjteménye
még nem tudomány. A philosophia története magában szükséges, követke-
zetes fejlődés. Minden pphilosophia szükséges volt s még ma is az. Meg nem
czáfoltak egyet sem. Csak azt czáfolták meg, hogy az egyes philosophia a
legutolsó fejlődés volt. A pphilosophia történetében csak eszmékkel van dol-
gunk. A philosophia történetében semmi sem múlt el. Minden egyes philo-
sophia korlátolt, mert az eszmének csak egy fejlődés-foka. Ezért nem tud
kielégíteni elmúlt philosophia. (59. l.)

Valamely pphilosophia végre nem egyéb, csak *idejének gondolat ja*. Az
elme fejlődésének sajátos momentumait kidolgozza és kiterjeszti minden
irányban. Valamely nép szelleme: organisáció, székes-egyház, melynek van-
nak boltozatai, folyosói, oszlopsorai, csarnokai, részei, melyek valamennyien
egy eszméből származtak. A pphilosophia e részeinek egyik formája. Melyik?
Legmagasabb virágja, a szellem formájának fogalma, állapotának tudata
és veleje, a kor szelleme, mely önmagát teszi gondolkodása tárgyává. (68.l.)

A philosophia tehát azon egy azzal az idővel, melyben megterem.
Tartalmára nézve. Alakjára nézve fölötte áll. Az idő van, a pphilosophia
tudja, hogy van. Ez a tudás azután új fejlődést indít meg. Például az, a
mi a görög philosophiában tudás volt, a keresztyén világban valósággá lett.

Íme Hegel fölfogásának rövid vázlata többnyire saját kifejezéseivel.
Kétségkívül a legnagyobbyszerű történelmi conceptió, melyet emberi elme
teremtett tudott. Mi, kik tartalmában nem hiszünk, méltán bámulhatjuk for-
máját. Mennyire megfelel ez a forma a történet kifejtettünk-fogalmának!
Kiindul egy meghatározott eszméből, a maga philosophiájából, melyet leg-
utolsónak tartott, mert az eszme benne teljesen magára eszmélt, melyet te-
hát abszolút igaznak hitt. Az egyes tények, a rendszerek, mind ez eszmé-
nek lényeges részei. Belőle származnak. A reális oksági kapcsolat helyére a
logikai kapcsolat szükségessége jut. A kor viszonya a philosophiához telje-
sen meg van magyarázva. Szoros egység van előttünk, a melyben semmi
sem lényegtelen, semmi sem véletlen. Olyan mint egy igazi művészeti al-
kotás.

Nagyon is művészeti. A világon ily zavartalanul nem folyhatik valamely eszme fejlődése. A világon számtalan reális erő működik, melyek ránk nézve kénytelen-kelletlenül az egyedül lehetséges kiindulópontok. Miképp eszközli az eszme, hogy ezek a reális erők neki engedelmességek, őt valóstítják meg, akadály és zavar nélkül? Erről Hegel nem szól. Az ő fölfogása szerint az eszme megszólal, a reális erők engedelmességek. Mi bírja őket engedelmességre? S engedelmességek-e valóban? Az igazi történet nem a Hegel-rajzolta képet mutatja. Egészen különbözőt. Itt az igazság küzd a tévedéssel s ha végre győzőnek is válik ki, új tévedések lépnek a régiék nyomába. A tévedés nagyon reális hatalom s semmiféle eszmei conceptió nem tünteti el a való világból. S vajjon Hegel igazán az abszolút eszme szerencsés birtokosa? Bizonyos-e, a mit fejlődéséről mond? Még nem múlt el félszázad halála óta, s már a tanszékeken sem merik hirdetni bölcséletét, a német tanszékeken sem! A reactió oly hatalmas volt, hogy még igazságot sem szolgáltatnak neki. Pedig a philosophia minden ágában sokat köszönünk neki. Ha egyebet nem, legalább azt a nagy fölfogást, melyet csak utódaink fognak érdeme szerint megbecsülni, midőn nagyobb előkészütltség után újra meg fogják kísértetni azt, a min ő fáradozott, a világnagy értelmének megmagyarázását. A mi a philosophia történetét illeti, már a mi kötelességünk méltányolni érdemeit. Kiinduló pontját egészen magunkévá tehetjük. Mi is abból indulunk ki, hogy az igazság van, a mi szívünk is megdobbán ezen szó hallására. Az igazság csak egy lehet, s a mi a szempontokat illeti, fejtegetésünk elején, azt hisszük, hogy sikerült kimutatnunk, hogy különböző jogosult szempontokból különböző módon látjuk ugyan azon egy tárgyat, de az egyes képeknek össze kell vágniok, az ilyen képek nem ellenkezhetnek egymással. S ezzel véget vetünk az olyan fölfogásnak, mely minden philosophiában igazságot s csak azt lát. Abban is egyetértünk Hegellel, hogy positiv igazságokból kell kiindulni, ha érteni akarjuk a philosophia történetének tényeit. Azokból a positiv igazságokból, melyek a történeti fejlődés eredményeként lerakodtak, melyeket mi igazaknak tartunk. Csak az írhatja meg a philosophia történetét, kinek magának is van philosophiája. Pártatlannak lenni a philosophia történetében, nem csak absurdum, de egészen lehetetlen is. Pártatlannak a. a. positiv döntő nézetek nélkül nem képzelhetjük se az általános történet íróját, se tudomány-történetét, legkevésbé pedig képzelhetjük ilyennek a philosophia történetével foglalkozót. Hiszen ha nincsenek fogalmai arról, a miről szó van a philosophia történetében, egy lépésnyire sem haladhat előre. Ha pedig igen is vannak, akkor nem lehet pártatlan, nem szabad annak lennie. Egészen hiábavaló, ha azt mondják, hogy így a philosophia története is, melyet eddig positiv tudomány-

félének néztek, a vélemények, a változó rendszerek játékvá fajul. Nem fajul azzá, mert mindig az volt. Nem teremtett-e Kant óta minden philosophiai rendszer külön történeti felfogást is? Nem lesze eez mindig így, a meddig csak emberi tudás a változás hatalmának van alája vetve? Nem mutattuk-e ki, hogy a közönséges történetben is a positiv tudás minden új gyarapodásával a történeti ismeretek megvilágosodása, gyakran megváltozása is jár? Újra küzdünk-e ama hajlam ellen, mely a dolgokat úgy akarja velünk láttatni, a mint talán utódaink fogják látni? Vagy lemondjunk e az összefüggés kutatásáról, mert hátha tévednénk benne? Valóban nem szükséges mindezekre újra meg újra feleletet adni. Bebizonyított igazságnak vehetjük, hogy:

A philosophia tudomány, melynek történetében azokból az eszmékből kell kiindulnunk, melyek nekünk igazaknak tetszenek. A kinek ilyen meghatározott nézetei nincsenek, nem lehet a philosophia történetírója. A philosophia történetírójának nem csak joga, de tudományos kötelessége, az egész történeti fejlődést olyanoknak tüntetni föl, mely az ő rendszeréhez elvezet. A philosophia történetírójának történeti fölfogása annyit ér, a mennyit ér philosophiája. Mihelyt ki tudjuk mutatni, hogy az alap, melyen áll, ingatag, biztosak lehetünk róla, hogy történeti fölfogása is ingó. A philosophiáról irt legtöbb történeti mű csak azért tesz oly kellemetlen zavaró hatást, mert Íróik azt hitték, hogy saját philosophiai meggyőződés nélkül is írhatnak történeti művet. Az ilyen műveknél még többet ér az olyan határozott eszméből kiinduló mű, a melyet hibásnak, meghaladottnak tekintünk. A tévedés néha figyelmet az igazságra, a czél és értelem nélkül való bolyongás mindig elbódit.

Még csak a positivismusra kell rátérnünk, mely egyáltalán tagadja, hogy a philosophia fejlődött. Szerinte a philosophia története nem egyéb csak tévedések hosszú sora. Comte szerint a philosophia csak átmenet az emberi tudás theologiai állapotából az igazán tudományos, a positiv állapotba. A philosophia története — mondja Lewis — azt a nagyszerű látványt nyújtja, mint fáradozik sok ezer szellem — s ezek között sokan a legnagyobbak közül, kik fajunkat híressé tették — oly problémák körül, melyeknek fontosságát igen nagyra tartják, s még mindig nem eredményeztek egyebet azon meggyőződésnél, hogy a tévedés nagyon is könnyű, s hogy mily messze esünk annak még valószínűségétől is, hogy az igazság el volna érhető.« (A philosophia története fordít. Dr. Bánóczi József. I. 17.) Ha ez áll, akkor meghatározott alapvető igazságokból, fejlődés eredményéből ta-

Ián nem is lehetne kiindulni. Akkor a philosophiaának nem is volna igazi története.

De e nézet gyöngesége az előbbieket folytán könnyen kimutatható. Tegyük föl, hogy igaza van annyiban, a mennyiben az úgynevezett metaphysika ellen fordul. Akkor a philosophia története legalább annyit eredményezett, hogy kimutatta, hogy az emberi elme bizonyos problémái megoldhatatlanok. Nem kell-e ezt is eredménynek neveznünk? S minek alapján juthatunk ilyen meggyőződésre? Csak is úgy, ha bizonyos meghatározott fogalmakat szerzünk magunknak az emberi elme problémáiról, ezen problémák megfejtéséről, szóval az emberi tudás általános természetéről. Az olyan fogalmak pedig, a mint láttuk, igen lényeges alkatrészei a philosophiaának. Ha ilyen fogalmaink vannak, meg van az az alap, melynek szükségességét vittuk. Ha a philosophia történetének csak negatív eredményei volnának, akkor igazán nem volna talaja a történeti fölfogásnak. De akkor egészen tarthatatlan, feneketlen skepticismusba sülyednék el. Mihelyt a philosophia ezen hóbortos fölfogásától megakarunk szabadulni, positiv alapon kell megvetnünk lábunkat. S akkor tudományos történeti fölfogás is válik lehetőségessé.

A mi a positiv alap mivoltát illeti, mi is azon a nézeten vagyunk, hogy többnyire a múlt philosophiai nézetei *ellen* fordul. Azt hisszük, hogy a philosophia történetében sokkal több a megbírálni s elvetni, mint az elismerni és megtartani való. Philosophiai rendszer a múlt értelmében mai nap lehetetlennek tetszik nekünk. Történeti fölfogásunk is mindaddig korlátolt lesz, míg ez a positiv alap meg nem szilárdul. De történeti fölfogás nélkül nem lehetünk el, azért be kell érünk azzal, a mink van s építenünk a meglevő alapon. Így is sokat tanulhatunk belőle. Többször kifejtettük, hogy valamely tudomány alkotmányához nem csak egyes módszerek és igazságok, hanem első sorban ama föladatok tiszta fölfogása tartozik, melyeket a tudománynak ki kell tűznie magának. A mi a philosophia föladatát illeti, mi is igyekeztük, habár általánosságban, meghatározni, s azon hitben vagyunk, hogy ez a fölfogás a philosophia történeti múltjának eredménye, hogy többé kevésbé valamennyien, a kik philosophiával foglalkozunk, ezt a föladatot tüzzük ki a philosophiaának. Ha ez áll s mindenki, a ki figyelmesen kíséri a nagy philosophiai áramlatok irányát Németországban (Lotze), Angliában (Herbert Spencer), Franciaországban (Taine) meggyőződhetik ez állítás valóságáról — akkor a philosophia munkája még sem oly czélja-tévesztett bolyongás, milyennek azok szeretik föltüntetni, kik rász akarói és meg nem értik. Közelebbről meghatározva pedig a philosophia föladatai azok a problémák, melyek az elme természetéből folynak. Nem fogjuk megtagadni a

múlt philiosophusaitól annak elismerését, hogy e problémák tudatunkba juttatása az ő érdemük. A problémák megoldása, melyet megkísértettek, hibásnak tekinthető, de hogy ezek a problémák valóban vannak, hogy elmebeli munkára fölszólítanak, azt a philosophia évezredes múltjának köszönjük. A ki fitymálni akarja ezt az eredményt, ám tegye. Megszoktuk már, hogy fitymálni szeretik, a mi nem a dolgok fölszínén kirí. Mi csak azt akarjuk kimutatni, hogy a philosophiának van fejlődése, bár nem oly egyöntetű s első látszatra föltűnő, mint az exakt tudományoké. Miért nem az, meg fogjuk ennek magyarázatát is kísérteni. Egyelőre csak a fejlődés tényét és mivoltát akarjuk jelezni. *A fejlődés mivoltából pedig kitűnik, hogy a philosophia történetirójának határozott fogalmakkal kell bírnia a philosophia problémáiról, legalább annyiban, hogy probléma-voltukat világosan belátja, s azon általános követelményekről, melyeknek minden gondolatsornak meg kell felelnie, mely e problémák megoldásaként jelentkezik.* Ezek körvonalai ama eszmének, mely nézetünk szerint a philosophia történetében vezérfonalunk legyen.

XXVI.

A philosophia történetének *tényei* a philosophiai problémákra vonatkozó *gondolatok* és *gondolatrendszerek*. Magától értetődik, hogy e tények hű fölfogása és előadása a történet szükséges alapja. Úgyszintén az, hogy a tények valóságos megértése csak a vezéreszmék szempontjából lehetséges. Két körülményre azonban különös hangsúlyt fektetünk.

A philosophia történetében még fontosabb mint egyebütt, hogy az összetett tén³eket, a mennyire lehet egyszerűekre bontsuk. A valóságos oksági kapcsolat kifürkészése végett itc is szükséges, hogy ne csak a nagy gondolatrendszerekre legyünk tekintettel, hanem nyomozzuk ki, a hol lehetséges, azokat az egyszerű gondolatokat is, melyekből a nagy rendszerek származtak. Eddig úgy voltunk, hogy a philosophia történetében az egyes rendszerek egyszerre, egészen készen jelennek meg, nem tudni hogyan, nem tudni mi előzményekből. A múlt philosophiái pedig igazán érett gyümölcssei koruknak, a kor minden sugara hozzájárul megérlelésükhöz. A philosophia nemcsak a kor tudósainak rendszeres disciplinája volt, hanem egyúttal a műveitek műveltsége is. Mennél kevésbé tudományos, annál élénkebben visszahangzanak benne a kor kívánságai és érzelmei. Továbbá a philosophia mindig az egyes tudományok eredményeire támaszkodott. Áthatotta az egyes tudományoknak mint egy szelleme. Befolyással voltak rá a tudományok tévedései és sikerei. Végre különösen szoros viszonyban állott az elme ama nyilatkozataival, melyekkel más utakon ugyan, de a philosophia célja felé tör, a vallással, mely az elme elméleti és praktikus ösztönéből szíjjá táplálékát. Természe-

tesen nem kívánhatjuk, hogy a philosophia története legyen műveltség-tudomány-vallás-történet is. De valamely korszak műveltségében, tudományában és vallásában keresse amaz elemeket, gondolatokat, melyek philosophiai gondolkodás kiindulópontjai voltak. Csak úgy kapja az okbeli kapcsolat vizsgálata a szükséges anyagot. A philosophia történetének minden tény, a minek érezhető befolyása volt eszméjének növesztésére és kifejlesztésére. A határokat, hogy a végtelen causalitás lánczának melyik pontján álljunk meg, a tudós finom tapintata határozza meg. A philosophia története az általános történetnek egyik belőle kiszakított része és így nem lehet teljes. De viszonyos teljességet elérhetünk, ha csak szem elől nem tévesztjük, hogy a történetnek minden összetett tüneményeit azon egyszerű részekre kell fölbontani, melyekből lassan-lassan képződött.

Második megjegyzésünk pedig az, hogy a philosophia történetének tényei bizonyos tekintetben tényalakban vannak előttünk, más tekintetben meg ugyancsak adatokkal van dolgunk, melyekből az igazi tények csak valóságos és fáradságos reconstructió útján éledhetnek föl újra. Nem szólunk a szöveg bírálatáról, fölteszszük, hogy a mi kijavíthatatlanul elromlott belőle, utóvégre is nem oly döntő jelentőségű. Nem tagadjuk ugyan, sőt erősen állítjuk, hogy a görög philosophia első korszakát sohasem fogjuk egészen jól érteni, mert mindössze oly kevés maradt ránk belőle, ebben a kevésben oly kevés az összefüggés, az idő meg, melyben létrejött, oly messze esik tőlünk, hogy a legelmébb kombináció sem pótolhatja a hiányokat. A meglevő maradványokban pedig gyakran nagyszerű gondolatfoszlányokra bukkanunk ugyan, de gyakran oly nevetséges naiv nézetekre is, hogy egységes képet valószínűleg sohasem fogunk szerkeszthetni belőlük. De a mi igazán értékes volt ebben a korszakban, annak nyomait megőrizték Plató és Aristoteles. Ismét nem tagadjuk, hogy Platót és Aristotelest se értjük még egészen. Annyi a képtelenség e nagyelmű férfiak műveiben is s ebben a képtelenségben oly kevés a rendszer, a képtelenségek eredete oly homályos, hogy gyakran egészen megzavarodra állunk meg előttük. íme Lotze azt az elmés nézetet védi, hogy Plató sohasem mondta, hogy az eszmék külön léteznek elválasztva a tárgyaktól, mert ez képtelenség volna, hanem, hogy a görög nyelvben létezni annyit is tesz, mint érvényesnek lenni, s hogy Plató csak azt akarta kifejezni, hogy az eszmék öröktől fogva igazak, *érvényesek*, a minek azután gyönyűrű szép értelme van. Csak említeni akarjuk, hogy Plató műveinek sajátságos alakja oly tudós irodalmat keltett életre, mely mennél inkább szaporodik, annál bizonytalanabbnak tünteti föl, hogy mi volt tulajdonképen Plató igazi philosophiája, mely dialógusoknak ő a kétségtelen szerzője. Aristotelesre nézve Trendelenburg azt mondta, hogy Bonitznak

busz évi munkája folytán elkészült Aristoteles-indexe egészen új korszakot nyit meg e philosophus igazi véleményeinek kutatásában. Hogy a jelenkorból is merítsünk példát, mindnyájunknak emlékezetében él még az a szomorú vita, mely Németország két neves tudósa között folyt s a körül forgott, hogy közülök ki érti meg igazán Kantot, Fischer Kuno-e vagy Trendelenburg? Kénytelenek vagyunk azt mondani, hogy a mi nézetünk szerint, egyikük sem értette jól magát a szöveget sem, mely szóban forog. Nem titkoljuk, hogy mások másként vélekednek vagy ugyanígy, pl. Kant éleseszü magyarázója Cohen, de egészen más előzményekből kiindulva, a mienktől egészen elütő okokból. Ugyancsak Kant főművére vonatkozik más vita is, melynek tárgya, vajjon a Kritik der reinen Vernunft első vagy második kiadása tartalmazza-e Kant igazi gondolatjait. Schopenhauer fődözte fel, hogy a két kiadás különbözik egymástól s igen nagy lármával hirdette, hogy Kant művének második kiadásában félénkségből egészen eltorzította, magával ellenmondóvá tette gondolatjait. Mások, pl. Ueberweg, azt állítják, hogy a második kiadás fejtegetései semmiben sem különböznek az elsőitől. Mi is igyekeztünk e kérdés tisztázásához hozzájárulni s nézetünk különbözik Schopenhauerétől és Ueberwegétől is. Ez a kérdés valóban fontos, mert eldöntése határozottan befoly Kant nézeteinek fölfogására, Kant pedig a mai philosophiai mozgalom egyik uralkodó középpontja. Íme csak egynéhány eset annak bebizonyítására, hogy az idő befolyása még a philosophia tényeit is adatokra szállította le, nem mindnyájukat, de legalább egynéhányat, s hogy az igazi tények újra alkotásához itt is nagy türelem és szorgalom szükséges.

Tegyük azonban föl, hogy a mi a szöveget illeti, a philosophia történetében csak tényekkel volna dolgunk. Akkor e tények más szempontból oly adatokká válnak ismét, melyekből az igazi tényre való visszakövetkeztetés még sokkal nehezebb munka, mint minden szövegjavítás. Ezek a tények, gondolatok éltek, midőn létrejöttek s uralkodtak, azután holt betűkbe temetkeztek s csak úgy támadnak föl újra, ha újra gondoljuk őket. Többé kevésbé áll ez a történet egyéb tényeiről is, de legtöbb ténynél a föltámadás munkája könnyű s csak költői művek hasonlítanak e tekintetben a philosophiaiakhoz. A philosophiai rendszerek az intuitív gondolkodás szüleményei, oly gondolkodásé, mely úgy mint minden gondolkodás positiv tényekből indul ugyan ki, de azután, nem úgy mint minden gondolkodás, magasan föléjük emelkedik s gyakran misztikus lendületre ragadja az elmét. A nagy philosophusokban igazán van némi miszticizmus. E világ bámulatos titokszerűsége fölhevíti a gondolkodó elméjét s az eszme-szemlélet (intuitió) szédítő magaslatára viszi. Sajátságos belső állapotja lelkünknek, melynek okait s körülményeit el-

mondhatjuk ugyan, de melyet ép oly kevésbé lehet leírni, mint más sajátosságos eredeti állapotjait lelkünknek. Ne röstelljük ezt az állapotot s ne kárhoztassuk. Ez a miszticizmus nem ernyeszti el a lelket, hanem edzi. A lélek ilyenkor önmagára eszmél, csudálkozva veszi észre, hogy vannak kincsei, melyeket nem a külvilágtól kapott, mély sejtelmek villannak meg benne, hogy a világ léte még sem oly egyszerű és magától értetődő, mint az ember közönségesen hiszi, s meg van mentve a materialismustól, mely csak a dolgok fölszínén tengődik, s csak mint praktikus vezérgondolat az exakt kutatásban hasznos. Az eszmék áramlata ma olyan, hogy ezek a gondolatok megvetésben részesülnek. A világ csak az exakt tudást szomjazza. De ime az exakt tudósok is kifáradnak. Ok maguk kezdenek határokat vonni s azt mondják, hogy e határokon túl a megismerhetetlen kezdődik. A kor szellemére nagy hatást tett, midőn korunk egyik legnagyobb, legjőzanabb és legóvatosabb természettudósa, Du Bois-ítaymond 1872-ben a természettudósok nagy gyűlésén Lipcsében meghányta a kérdést, mi az anyag, mi az erő, s mikép tudunk gondolkodni s azt a feleletet hirdette, hogy sohasem fogjuk tudni »*ignoi'abimus.*« Tompa bámulattal hallották ez igét. Tehát van valami, a mit nem hogy nem tudánk, mert ilyen fölös számmal van, hanem a mit nem is fogunk sohasem tudni, a mi örök titok? S ezeket tudós mondja? A ki mindent megmér, mindent kiszámít s a ki az elme sajátosságairól sohasem szokott gondolkodni? S a nagy raj nem is értette meg a nagy tudóst. Azért nem, mert midőn így gondolkodott, az eszmék szemléletébe merült, intuitíve elméit s intuitív elmélést csak az ért meg, ki maga is képes rá, kit másnak intuitiója ugyanarra tud ébreszteni. S innét van, hogy a philosophia történetének tényei holt adatok, melyekből mit sem tanulunk, ha a magunk gondolkodása nem önt életet beléjük. Innét van az is, hogy miért oly élettelen az olyan philosophia-történet, melynek Írója nem érti a philosophiai rendszerek lelkét. A philosophia történetírójának lelkében meg kell erednie annak az egész teremtő folyamatnak, melyből valamely philosophiai rendszer szerzője lelkében származott. Hogy megbírálhassa, meg is kell értenie úgy, a mint szerzője értette. Meg kell találnia azt az éltető lelket, mely minden részét áthatotta. Szemlélnie kell azt a problémát, mely a rendszer alkotóját élmélődésre bírta s éreznie kell annak a feleletnek egyszerű de mindent magában foglaló értelmét, melylyel a problémának eleget vélt tennie. Valamint a philosophia nem olyan munka, melyben sok lehet a tanítvány a kevés mester körül csoportosulva, hanem mely ellenkezőleg sok mesterre s kevés kézművesre szorul, úgy a philosophia történetét is csak az Írhatja meg, ki maga is tud philosophiailag gondolkodni s a ki fogékony a lét problémái iránt.

XXVII.

A philosophiai rendszerek bírálata karöltve jár *okaik nyomozásával*. Vizsgáljuk ez okok természetét. Hogyan származnak a philosophiai igazságok? Mikép jó létre a tévedés? Miért hogy a philosophia folytonos villongások bajait viseli?

A philosophia fejlődésének főokait és törvényeit az *elme természetében* találjuk. Igazságai úgy származnak, hogy az emberi elme magára eszmél, tévedései onnét erednek, hogy az emberi elme gyarló, hogy a látszat elkapja, hogy az ember hajlamai s kívánságai mesterséges sophisticát szülnek benne, mely minduntalan áltra viszi, s a magára eszmélés folyamatát megakasztja. Utódaink, a kik igazi lélektan fonalán fognak előre haladhatni, jobban fogják megérteni az elme fejlődésének múltját. Mi, a kik tapogatódzunk, úgy járulhatunk hozzá a jövő sikeréhez, ha minden nevezetesebb momentum lélektani nyitját keressük. Nem szükséges az oknyomozás elemi szabályait újra fejtegetnünk. Magától értődik, hogy minden új gondolat föltűnésével szemben keresnünk kell, honnét indult ki, mi szülte. Sem a közelebbi egyéni, sem a messzebb fekvő általános okokat, (nép, kor szelleme, egyes tudományok, vallási fogalmak, műveltség) nem szabad figyelmünkön kívül hagyunk. A mennyire lehet iparkodnunk kell behatolni a philosophia fejlődésének mechanismusába. Csak a következő három pontra akarunk bővebben rátérni.

1. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a philosophiai fejlődés egységes forrása az elme természete, hogy e fejlődésben tehát egészben véve mégis az elme természete viszi az uralkodást, s hogy e fejlődés menetében igazi nem épen észszerűség, de ha úgy szabad mondanom, e l m e s z e r ű s é g van. Bármely nagy hatalmat is tulajdonítsunk a véletlennek, sohasem fogja eszközölhetni, hogy valamely tudományban a nehezebb s összetettebb ismeretek az egyszerűek előtt fejlődjenek ki, hogy az emberi elme ne merüljön illúziókba, melyekre természete ráviszi, hogy előbb ábránduljon ki belőlök, mintsem édességeiket, keserűségeiket érezte. Ennek a gondolatnak kidomborítását csak Hegelnek köszönjük. Ő volt az első, ki páratlan erővel s a valóság értelme iránt legfogékonyabb elmével rámutatott arra, hogy az emberi gondolkodás fejlődésében belső, természetes összefüggés van. Igaz, hogy ő túlbecsülte ezt az összefüggést, mert tisztán észbelinek gondolta, az igazságból erednek. Mi épen ellenkező módon több tévedést látunk a philosophia fejlődésében, mint igazságot, de oly tévedést, mely az elme természetéből folyik, s azért bátorkodtunk ezt a kifejezést megalkotni: elmeszerűség. Hegel továbbá nem volt tekintettel a história fejlődés reális mechanismusára s mi meg nagyon fontosnak tartjuk, hogy minden korszakra nézve kutassuk, mely

tényleges okok indították az elmét fejlődésbe. — Hegeltől eltérőleg nem tagadjuk, hogy más okok ereje megzavarhatja az elmeszerűség törvényeinek hatását, hogy tehát kötelességünkké válik mindenütt a tényekből kiindulni, s az egyes törvények erejét csak akkor alkalmazni rájuk, ha az alkalmatosság világosan bebizonyítható. Csak a priori csudálatosnak találnék, ha egyéb okok, nem az elme természetéből számlázottak annyira megtudnák zavarni ezen utóbbiak hatalmát, hogy nyomuk elveszne, vagy csak halványan ismertetnék föl a fejlődés folyamatában. S valóban nem is ilyenek találjuk, ha e fejlődést vizsgáljuk, sőt történt az, hogy némi sikerrel valóságos parallelismust nyomozhattak az ó- és újkor philosophiai fejlődésében a mi mindenestre hatalmas tanúbizonysága annak, hogy az elmeszerűség a legkülönbözőbb külső és belső követelmények között is tudott nyilvánulni.

2. Figyelnünk kell arra a körülményre, hogy nagyobb philosophiai gondolatok nemcsak valamely korszakban nem származnak egyszerre, de a philosophus fejében sem születnek meg készen. Majdnem minden rendszernek meg van a maga egyéni fejlődés-története. Ha áttekinthetés végett valamely philosophus gondolatainak okait külön csoportokba szedjük, itt találjuk először, a mit a múlt philosophiájából tanult, azután a mit korából vesz föl, s végre a mit saját elméleti erejének köszön. Mind a három tényező természetesen együtt s egyszerre működik benne. Az ilyen működéssel pedig rendszeresen az jár, hogy nem teremt egyszerre, hanem csak fokokon át, változásokon keresztül. E fokok és e változások ismerete nemcsak érdekes, de rendkívüli módon fontos is. Az egyes fokok és változások nyomai megmaradnak a későbbi alakulatokban is, megzavarják ennek egységét s egészen érthetetleneknek tűnnek föl, ha nem tudjuk, honnét származtak. Hasonlítanak azon maradványokhoz, melyek az állati testen mint a faj korábbi fejlődésének jelei mutatkoznak, egyszer hasznos orgánumok elsenyvedt maradványai, melyeket e fejlődés ismerete nélkül természetesen nem magyarázhatnánk meg. A mint máskor az abszolút megértés lehetőségessé teszi a történetit, így ebben az esetben megfordítva a történeti kutatás megkönnyíti az abszolút megértést. Legvilágosabb példa rá Kant. Kant rendszere igen mostoha sorsban részesült. Először félreértették, azután félig értették. Ellenmondásokra bukkantak benne, simítottak rajta, magyarázták, értelmezték és legkevésébbet gondoltak arra, hogy történeti módon kellene vele bánni. Nem kutatták, mely gondolatokból indult ki, s még kevésbé, az ő gondolatai mily fejlődésen mentek át. Pedig a dolog úgy áll, hogy Kantban az önálló gondolkodás hatalmas ereje lakozott, de hogy igen sokat tanult elődeitől, igen sokat vett át tőlük, a mi nek megvizsgálására elméleti ereje nem futotta ki, s gondolatai oly lassú

fejlődésen mentek keresztül, hogy a philosophia történetében talán nincs mássa az ilyen türelmes munkának s egyebütt is talán csak Newtonban talál párjára. Csudálni való-e, ha ily hatalmas s annyi elemből származott türeményt nem lehet megérteni, a míg alkotó részeire nem bontják, szigorú történeti módszer szerint?

3. Ha a philosophiai rendszerek csak igazságot tartalmaznának, vagy pedig nagyobbára igazságokat s mellettük oly tévedéseket, melyeket a történeti folyamat később maga czáfol meg, akkor a történeti módszer ezen szigorú alkalmazása érdekes volna ugyan, de távolról sem olyan fontos, a milyen valóban. Mert akkor legfontosabb volna, tudományra nézve legfontosabb, hogy a históriai jelenségre ráalkalmazzuk azt az abszolút mértéket, azokat az elért igazságokat, a melyek minden igazi történeti fölfogás nélkülözhetetlen vezérfonala. Ezen vezérfonal nyomán haladva széjjel választhatjuk az igazságot a tévedéstől s ha a tévedés okait az egyik vagy a másik esetben nem is sikerül kimutatnunk, a történeti fölfogás azért még sem szenved nagy csorbát, az igazság lassú emelkedésének képe nem homályos odik el. A philosophia fejlődésében azonban több a tévedés, mint az igazság, az egyes tévedéseket pedig nem az igazság váltja föl, hanem többnyire ismét csak tévedés, habár más fajtájú, a philosophia története ennek folytán a tévedés nagyszerű iskolájává válik, oly iskolájává, mely e tévedések elkerülésére taníthat: de hogy azzá változzék, igen nagy gondot kell fordítani a *tévedések elméletére*.

Már előbb szoltunk az abszolút megértésről, szembeállítva azt a történeti megértéssel. Mi a történeti megértést bőven fejtegettük. Történeti jelenségek egész körére alkalmazva annyit tesz, mint az elért eredmény, (eszme) alapján a történeti tények oly csoportosítása, kapcsolatuk oly föltüntetése, hogy világossá válják, ezek a tények mikép szülhették ezt az eredményt. Valamely egyes tény történeti tárgyazása pedig azt követeli tőlünk, hogy magyarázzuk okaiból, mikép lett azzá, a mi, mutassuk ki, milyen hatásai voltak a tények további kapcsolatában. Az abszolút megértésen pedig nem azt értjük, hogy abszolút módon dönt valamely tény, gondolat igazsága fölött, hanem egyáltalán, hogy igazán Ítélt, igaz-e a gondolat, vagy sem, valószínű-e, szükséges-e, stb. A történeti megértés valamely tény létét igazolja, az abszolút ítélet pedig tartalmát méri. Az »abszolút« jelző rosszul van választva, mert azt hitetheti el az olvasóval, hogy valami abszolút tudásról van szó. De jobbat nem találtunk s csak annyit akarunk vele mondani, hogy az abszolút megértésben a tény tartalmának igazságát keressük. Valamely geometriai tantételt történetileg értünk meg, ha tudjuk, mikép keletkezett, mennyit lendített az igazság megismerésén, s absolute, ha tartalmát értjük.

Ezen meghatározások után kimondjuk: hogy valamely igazság (a miénk igazságnak tetszik) történeti megértése csak abszolút megértése alapján lehetséges, de a tévedés számára nincsen abszolút megértés. *A tévedést csak történetileg lehet érteni.*

A tévedés absolute érthetetlen. Ki érti meg, ha valaki azt mondja, hogy kétszer kettő öt? Minden gondolat, mely ma igaznak tetszik, érthetlenné teszi mindazokat a gondolatokat, melyek vele ellenkeznek. Ha valamely philosophus műveiben oly gondolatot találok, mely valamely más gondolatának teljesen ellent mond, lehet-e ezt a szó közönséges értelmében érteni? Teljesen lehetetlen. Hogy A B is és nem is — az fölfoghatatlan előttünk. Az elme az igazsággal szemben nem gondolhatja a nem igazat.

A tévedést csak történetileg lehet megérteni, de ez a történeti megértés azután annál fontosabb is. Mihelyt belátom, hogy valami nem igaz, azonnal kérdezem: hogyan lehetséges, hogy mégis hittek benne? Azt szokták mondani, hogy minden tévedésben van némi igazság is, vagy mint Spencer Herbert mondja, hogy a tévedésben is meg van az igazság bizonyos szelleme. Nem tudjuk, hogy igaz-e ez, hogy szabad-e ezt minden kérdésre rámondani, De annyi bizonyos, hogy minden tévedés igazságnak látszott, midőn keletkezett, s hogy e látszatnak meg voltak a maga okai, melyek szükségessé, úgy mondhatjuk, elkerülhetienné tették. Hogy miért tetszik az igazság igazságnak, nem szükséges a történetből magyarázni, voltaképen nem is lehet, mert a történeti okok csak alkalomként szerepelnek, a tulajdonképi ok: az elme értő erejéből folyó belátás. De, hogy miért tetszett a tévedés igazságnak, történeti okok nélkül egészen érthetetlen. A tévedés, ha egészen pusztán, szülő okai nélkül jelen meg előttünk, egészen megzavar. A gondolkodó elmére azt a benyomást idézi elő, a melyet műveletlen népek meg nem magyarázott természeti tüneményekkel szemben érezhettek, csudálatosnak tetszik, mintha a föld meginogna lábaink alatt. Ellenben mihelyt tudjuk, hogy mikép származott, a megnyugvás bizonyos érzete száll meg. Egész létünket, egész gondolkodásunkat áthatja az igazságba vetett bizalmunk, A tudós tudja, hogy misem könnyebb az eltévelyedésnél, hogy az igazságok, melyeket ma fölfedez, holnap halomra dülhetnek. De ez nem közetlen, nem eredeti érzet, inkább a kutatásnak óvatosságra és szerénységre tanító maximuma, mely mögött mindig lappang az a tántoríthatatlan hit, hogy az igazság van, hogy nem függ kényunktól, s ez a hit buzdítja az elmét kutatásra s megfeszített munkára. Vájjon kedvet éreznénk-e az igazság kutatásának szolgálatába állni, ha az a kétség bántana, hogy talán gondolatainkból semmi sem igaz. nem, hogy igazság nem is létezik számunkra? Akkor minek kutassuk? Az ilyen gondolat csak a hóbortos skepticismus szüleménye.

Az a mély meggyőződés pedig, hogy a mit igazán igaznak gondolunk, igaz is, már akaratlanul is rávissz arra, hogy a tévedéssel szemben azonnal kutassuk, hogy mikép keletkezhetett. Ha e keletkezést földerítjük, meg vagyunk nyugtatva. Akkor lelkünk átéli a tévedés folyamatát s teljesen megérti.

Ezért szükséges valamely rendszernek nemcsak általános korbelt, hanem egyéni fejlődését is ismerni. Hogy ugyanahhoz a példához visszatérjünk, melyet már előbb is fejtegettünk, Kant rendszerének kész alakja igazán érthetetlen. Egyes magyarázók, milyen pl. Fischer Kuno, szavak árjával eltakarhatják ezt az érthetlenséget, az érthetetlen gondolatokon úgy simíthatnak, hogy egészen plausibilisnek tetszetik nekünk, de akkor vagy az igazság vagy a történeti hűség rovására történik. A mi nem igaz, azt a szó közönséges értelmében nem lehet megérteni, mert ebben az értelemben érteni annyit tesz, mint valaminek igazságát belátni. Kivételt tesz maga a kor, melyben a tévedés megszülemlett, mert a kor igaznak hitte a tévedést. De ha őszintén kimondjuk, hogy Kantnak ez vagy az a gondolatja teljesen érthetetlen s gondosan nyomozzuk fejlődése történetét, akkor bizonyára megtaláljuk, hogy mi szülte a tévedést, a tévedés meg van magyarázva, meg van történetileg értve. S ezzel az a nyereség is jár, hogy a gondolkodás legtítkosabb szálai is fölszínre jutnak, egyenként, úgy a hogy hozzájárultak a rendszer bonyolt szövetének képzéséhez.

Ahhoz a sok okhoz, mely a philosophiáról irt történeti műveket élvezhetetlenné teszi, utolsónak csatlakozik az imént kifejtett követelés számba nem vétele. A történetírók többnyire minden áron érthetővé akarják tenni a rendszereket, melyeket előadnak, érthetővé a szó abszolút értelmében. Minthogy pedig az egyes rendszerek sokkal több tévedést rejtenek magukban, mint igazságot, érthetővé tételük mindenesetre lehetetlen. A történetírók, miután sokat fáradoztak, az ily megoldhatatlan föladatton, végre valami compromissumot kötnek saját eszükkel s megértettnek kínálnak olyat, a mit csak történetileg magyarázni, de soha abszolút módon érteni nem lehetséges. A legszebb meglepetéssel örvendeztetnek meg akkor, mikor[^]ki-sütik, hogy ez vagy az a rendszer valami belső ellenmondásban sinlődik, s mintegy magától értetődőnek tartják, hogy ez így van, s máskép tulajdonképen nem is lehet. Gyakran oly ellenmondásokat fedeznek föl, melyek annyira primitívek, hogy csudálkozva kérdezzük, mikép eshetett valaki, a kit különben talán nagyra becsülünk, ily könnyen elkerülhetőnek látszó tévedésbe? S ez valóban megtörténik, a legkitűnőbb gondolkodók gyakran a legelemibb igazságok ellen vétének. Csakhogy ennek mindig meg van a maga oka, melynek kitudásával elenyészik a csudálkozás s helyét elfoglalja a történeti megértés.

Nem akarunk ez okok osztályozására rátérni. Megemlíthetjük, hogy a bölcselkedők személyisége, egyéniségük sajátos eszejárása, a kornak érvényre jutott nézetei, s talán igazi véletlenségek is hő forrásai az olyan okoknak, melyek a bölcselkedőt eltévelyíthetik. De utolsó szakaszunkban a tévedés oly okaira akarunk különösen rámutatni, melyek kipuhatolása legnehezebb, de melytől függ nemcsak a philosophia múltjának megértése, hanem szebb jövőjének alakulása is.

XXVIII.

Nem kell sokat keresnünk, ha általában be akarjuk látni, honnét kerülnek tévedések a philosophiai rendszerekbe. Misem könnyebb a tévedésnél, s semmisen ismétlődik gyakrabban s pusztul el nehezebben, mint valamely már meg is ismert botlása az elmének. A tudományos igazságok nem olyan kincsek, melyek mintegy magától szállnak az utódokra. Rájuk nézve áll, a mit Goethe mondott:

A mit apád örökbe rád hagyott

S z e r e z d meg újra s úgy lesz csak tiéd.

A szülő folyamatnak, melyből eredtek, bizonyos mértékben, meg kell újulnia bennünk, hogy a mieinknek mondhassuk őket. E szülő folyamat alkalmával újra előtűnhetnek a régi tévedések, s újra a magunk kárán kell okulnunk.

De sokkal nehezebben magyarázható meg, honnét származnak az egész philosophiai gondolkodás örökös villongásai. Honnét e sok rendszer, melyek mindegyike oly győzedelmesen lép föl, s oly siralmasan ér véget? Alig keletkezett az egyik s Hegel nyomán ráolvashatjuk a biblia szavait: íme, azok lábai már útra kelnek, kik temetni visznek téged. Hogy tévedünk, emberi dolog, de hogy soha meg nem állapodunk semminél, miből magyarázzuk ezt?

Nem lehet ennek más oka, mint a tárgy természete, vagy jobban mondva, az elme természete, melyre a tárgy fölfogása tartozik. Mi a philosophia tárgya? Az emberi tudás rendszeresítése a tudás fogalma alapján. De mint-hogy tudás csak az elmében van s az elméből folyik, a philosophia föladata: az elme vizsgálata s ezen vizsgálat folytán, vagy e vizsgálattal együtt, az elme birtokának rendezése. Vagy ha úgy tetszik, mert ez a megvitatandó módszer kérdése: az elme birtokának rendezése s e rendezéssel együtt a megismerő elme természetének napfényre kerítése. Nem átszalljuk Hegel kifejezését használni, habár módszerét nem fogadjuk el, más értelmet is tulajdonítunk neki, subjektív tekintetben mi is a philosophiát úgy határozzuk meg, hogy *az elmének magára eszmélése*. Csak ezen magára

eszmélés előrehaladott stádiumában sikerülhet az emberi tudás észszerű rendezése. Talán be fog bizonyulni, hogy a mi itt két föladatnak tetszik, tulajdonképpen csak egy és ugyanaz.

Ha most eltekintünk a küzdő pártok szenvedélyes zajától, el azon különböző érzelmektől, melyek a tudományok nagy harczeit kísérik, még akkor is, ha a seregek vezérei menten tartják lelküket tőlük, ha csak magát a dolgot vizsgáljuk, csak azt, vájjon nehéz-e az ilyen feladat, vájjon nehezebb-e mint a többiek, melyekkel különben szoktunk foglalkozni: akkor úgy hiszem egy perczig sem fogunk habozni, midőn kimondjuk, hogy ez a föladat valóban igen nehéz, a legnehezebb, melyet emberi elme kitűzhetett magának. Legtöbb a tudni való benne. Hiszen minden tudást akar rendszerbe foglalni. Legelvontabb, a mivel foglalkozik. A tudást teszi a tudás tárgyává és céljává. Legalapját keresi mindennek. Magát az elmét vizsgálja, mely minden tudás alapja. Legnehezebben található az út, melyen eljuthat az igazsághoz. A természet vizsgálására itt van az elme, de az elme vizsgálásában nincsen egyéb mód, csak szintén az elme használata. Az elmének maga magát kell megismernie. S épen azért legnagyobbak az akadályok, melyekkel meg kell küzdenie s legbajosabban kerülhetők el a tévedések, legmegrögzöttebbek az előítéletek, melyek magából az elme természetéből folynak.

Semmiféle tévedésnek nem található meg oly nehezen nyitját, mint az olyanét, melynek okai saját magunkban rejlenek. S egy tévedéstől sem szabadulhatunk nehezebben, még ha okát 'föl is ismertük, mint ha e tévedésnek oka minmagunkban van. Ha maga a szem hibás, hogyan ítélni meg azt, a minemegítéléséhez ép szem volna szükséges? Ha maga az elme tévedések forrása, hogyan győződhetik meg a tévedésről, midőn a tévedés ő benne rejlik? Úgy vagyunk ezzel, mint az optikai csalódásokkal. Optikai csalódás, hogy a nap kél és nyugszik. A nap ránk nézve alig mozog. De minthogy a mozgás e látszata a látás folyamatának szükséges következménye, mi nekünk a nap a teremtés utolsó napjáig fog kelni és nyugodni. Tudásunk, mely ép az ellenkezőről tudósít, nem fog ezen soha semmit sem változtatni. S ezt a csalódást aránylag könnyen lehet magyarázni, régtől fogva sejtették már. Mégis mennyit küzdöttek a magyarázat ellen! S ez a küzdés nemcsak vallási meggyőződésből folyt. Az emberi elme nem szerette eleinte fogalmainak e fölforgatását. Hogy megszokott nézeteit fölfordították, egy perezre azt hitte, minden fölfordul körülötte. Ebben az esetben pedig a tévedés forrása úgyszólván a testben rejlik, az elme a test fölé állhatott s megigazította tévedéseit. Mit várhatunk azonban abban az esetben, midőn magának az elmének tévedései jönnek szóba? Midőn az elmének maga magát kell megbírálnia? Milyen nehezen fogják fölismerni a tévedést? Mi-

lyen elszántan fognak küzdeni mellette, kik nem tudnak odáig emelkedni! S mily kevés lesz azoknak száma, kik odáig emelkednek majd!

Az emberi gondolatok történetében van más, nem oly szembeszökő, de jellemzőbb eset is. A testek érzéki tulajdonságairól kimondotta Locke — habár nem mint első, mert már a görög philosophiában is vannak nyomai, Locke elődei s kortársai sem gondoltak egyebet, de a köztudatba az ő előadása vitte be, — hogy nem a tárgyakon vannak, hanem csak a léleekben, illetőleg Locke szerint az érzékekben támadnak. Tehát színek, hangok, illatok stb. objektíve nem léteznek. A nap nem fénylik, csak ha emberi szem látja, a tárgyak nem hangzanak, ha fül nem hallja, a virágok nem illatoznak stb. Itt is hatalmasan vétünk a látszat ellen, a gondolkodás fölszólal az érzéki fölfogás tévedései ellen, és a dolog igazi tényállásával kiszorítja e tévedéseket a valódi tudás birodalmából. De a látszatot nem semmisítheti meg. Azért nekünk a n a p fénylik, a t á r g y a k hangzanak, a v i r á g o k illatoznak. S ez ellen is fölszólal érzetünk. Sajnáljuk, mintha valami a mi becses, veszendőbe ment volna, hogy e tulajdonságok »csak« bennünk vannak és nincsenek kívülünk is. E sajnálatot gyönyörűen jellemzi és bírálja Lotze, az emberi lélek legfinomabb érzeteinek e szerencsés bűvárja. Azt kérdezi: »Miért követelitek érzékeitektől, hogy a tárgyakat, melyek rájuk hatnak úgy tüntessék föl, a mint valóban vannak, miért ne tüntessék föl úgy, a mint föltüntetik? Minek tudósítsanak titeket az első okokról, miért ne inkább a meglett eredményről? Nem tény-e a fény, a hang, melyet közlenek veletek, éppen mivel közlik? Ez a tény nem tarthat-e annyi jogot arra, hogy érezzék, mint az ether vagy a levegő nem látott rezgései? S ha megsajnáljátok az érzéki világ pompáját, mely e nézetek szerint ily módon elvész, miért nem ragaszkodtok e pompához, és miért nem örültek inkább, hogy vannak lények a világon, melyeknek belseje ama mozgásoktól ily gyönyörű visszahatásra ösztönözteti magát, a fény s a hangok valójának megteremtésére?« (Mikrokosmos I. 293. 294.)

Ebben az esetben is a tévedés nem az értelem működését zavarta meg, hanem az érzékekét, s nem is a tényeket ferdítette el, hanem inkább a tények megbecsülését. De a mód, melyen ez történik, igen találóan jellemzi a tévedések ama nagy osztályát, a melyekre figyelgetni akarunk s világosan bár kisebb arányban mutatja, mily nehezen válhatunk meg tőlük, ha saját természetünkből folynak. Mert ha megvizsgáljuk, ennek a sajnálatnak, melyet említettünk, igen tiszteletreméltó alapja van. Miért idegenkedünk attól a gondolattól, hogy a színek és a hangok nem a tárgyak sajátosságai? Nem csak a látszat meggyőző ereje miatt, hanem azért is, mert azt hisszük, hogy a tárgyak igazsága ellen vétünk, hogy a színek és hangok, ha raj-

tünk kívül nincsenek, becsükből, létük biztosságából is veszítenek, mert mintegy tiltakozunk azon föltevés ellen, hogy a világ hazudik nekünk, midőn fényét és hangjait magáénak vallja. Más esetekben is ilyféle föltevések, érzelmekből és analógiákból szöve, vegyülnek be gondolkodásunk homályos műhelyébe, melyet a magamegfigyelés soha, a helyes okoskodás világa is csak ritkán világít meg. Föltevések, melyek többnyire jogosultak, midőn a maguk körére terjeszkednek ki, de ^tévedésekké válnak, mihelyt e kört túl lépik, melyek nehezen felkereshetők, nehezen megczáfolhatók s legnehezebben kiküszöbölhetők azok felfogásából, kik az elvont gondolkodás e magas-latain nem jártasak.

Az elmének ez eredeti tévedései, melyek részint gyöngeségéből, részint sajátságos egy maga maga ellen folytatott sophistikájából folynak, lassítják meg magára eszmélésének folyamatát, s szülnék ellentéteket, a hol meg-egyezésnek kellene uralkodnia. E belső, eredeti, majdnem vele született gyöngeségei az elmének lassan folyó kiküszöbölése: a philosophia fejlődésé-nek története: maga a philosophia, a jövő feladata.

Íme kitűnik a philosophia történetének jelentősége, mennyiben segíthet a rendszeres philosophia fölépíthetésén s miért nem szabad történetírás-nak s rendszeres vizsgálatnak külön utakon járniok. Az emberi elmének számtalan illúziókba kellett merülnie, hogy tőlük szabadulhasson. A csalódásnak hatalmas rendszerekben kellett nyilvánulnia, mert csalódás-volta csak így tűnhetett ki. Kant philosophiája a forduló pont, vele kezdődik a philosophia rendszerének végleges megalakulása. Az emberi elme Kant után még egyszer, mintegy végerőlködéssel, küzdött szép csalódásainak, álmainak kegyetlen megrontása ellen. Hegel e tévedés tetőpontján áll, ő benne leghatalmasabban nyilatkozik a csalódások ösztöne, segítségül hívja a philosophia egész múltját, legnagyobbszerűen fejezi ki összes aspirációit s a múltnak minden neki megfelelő eszméivel fölfegyverkezve, a fejlődés folyamatát meg akarja állítani s valóban hirdeti is, hogy az ő philosophiája a legutolsó, mert az absolut eszme az ő philosophiájában teljesen adaequat kifejezését találta. De a ki őt temetésre készült vinni, már régen készen állott, az o rendszerének élete elejétől fogva lassú halál volt. Mihelyt a halál félreismerhetetlenné vált arczán, s a materialismus reactiója is a philosophia ellen elvesztette erejét, újra föltűnt, a kit kiszorítani, de meg nem rontani tudtak, Kant philosophiája, mint a philosophia végleges megalakulásának kiinduló pontja. Kanttal foglalkozik az egész újabb philosophiai nemzedék, és Kanttal foglalkoznak az újabb mélyebben gondolkodó természet tudósok is, jeléül annak, hogy a jövő philosophiája, a mint ez másképp nem is gondolható, karöltve fog haladni a természettudományokkal.

Ebben a beálló küzdelemben a philosophia múltjának gondolkodó fölfogása fontos s egyébbel nem pótolható szerepet visz. A philosophia történetében találjuk az emberi elme problémáinak kifejtését, itt az igazság ama elemeit, melyek folytonos küzdelmeiben lecsapódtak, s itt a tévedések nagy iskoláját, melybe mindnyájunknak járnunk kell, ha nem akarjuk, hogy újra hatalmukba kerüljünk. Más tudományok, melyek a kifejlődés magasabb fokán állanak, az elégtelenség érzetével tekinthetnek vissza fejlődésük történetére. Nekik a történet hasznos, de még érdekesebb mint hasznos. Mert az igazság nem függ a múlttól, ha meg van, akkor meg van mindenkorra, akár mikép jött létre. A philosophiának fegyver a története, a melylyel küzd az elme tévedésre készítő hajlamai ellen.

Mennél több lesz az igazság a philosophiában, annál jobban fogjuk érteni történetét. Azon időig pedig igazságaink lassú fejlődését s a tévedések származását és okait keressük benne. A philosophia rendszerei az objectumok, melyekből, de még inkább, *melyeken* philosophálni tanulunk.

Csodálkozunk-e rajta, hogy a philosophia fejlődése oly lassú? Mióta állanak a többi tudományok szilárd alapon? A chemia körülbelül Kant idejében lett tudományyá, s sokkal vastagabb tévedésekből bontakozott ki, mint a philosophia. Nem természetes-e, hogy az elme a legmagasabbat csak legkésőbb érheti el? A növénynek először virágot kell hajtania, a virágnak el kell hervadnia s csak azután érhetnek meg gyümölcsei. És a virágban benne van, a miből a gyümölcs terem. A philosophia története ily virágzás történetét mondja el: mikép jöttek létre e szép virágok, mikép hervadtak el s mikép származtak a virágzáson át az örök igazság élő magvai.

TARTALOM

Tájékoztató.

Rendszeres philosophia s philosophia története.

Lapszám.

I. A jelen kor philosophiai törekvésének két főiránya: a történeti s a rendszeres. A kellő egyetértés hiányzik közöttük.....	3
II. Mi e haj oka? A pkilosophia egész történetében bizonyos discontinuitás van.....	4
III. Az igazság egysége s a szempontok különfélesége.....	6
IV. Mit tesz az: valamely tudományt organizálni?.....	7
V. A történet szerepe ez organizációban.....	7
VI. A philosophia történetének mai szelleme. Schopenhauer nézete róla. A módszeres vezéreszmék hiánya.....	9
VII. A philosophia története, a tudományok története az általános történet. A történet általános eszméjéből kell kiindulnnk.....	11

ELSŐ RÉSZ.

Az általános történetről.

VIII. A történet néhány elméletéről. Gervinus, Droysen, Buckle, Salamon Eerencz, Humboldt Vilmos kísérletei.....	13
IX. A tudomány módszeres vezéreszméinek fontosságáról. A hibás s a homályos vezéreszmék. Mi a tudományos tapintat? A tudományok munkafelosztásáról.....	15
X. A tudományok elméletének általános s különös része. Fejtegetéseink háttára. Jogosultságuk.....	19
XI. Mi a történet tárgya? Mi választja el a történetet az anthropológiától? Miben érintkeznek? Milyen helyet foglal el az őstörténet?.....	21
XII. Tárgyával szemben mi a történet főadata? A múlt megértése a jelenből, a jelen megértése a múltból. Droysen nézetének megvitatása.....	25
XIII. Mit értünk megértésen? A természettudományi megértés momentumai: tény, ok, törvény. A történeti megértés új momentumai az eszme.....	27
XIV. Mi a történeti tény? Miképp változik az, a mit ténynek nevezünk? Az adat s a tény.....	30

- XV. Mit nevezhetünk oknak a történeti tények okai mind összetettek. Az egyes tudományok különböző oknyomozó erejéről. Az okok csoportosítása. Az általános mag3arazat. A történetnek az oksági megismerés dolgában fogyatékos volta33
- XVI. Mi értelme van a törvény fogalmának? Természeti, társadalmi törvények. A priori okoskodás s megfigyelés. A törvény egyformasága s a történeti élet változottsága. A történet irracionális tényezői39
- XVI. a. A történeti mechanizmus külső képének elégtelensége. A történet eszméiről. Egyéni célok, isten akaratja, az abszolút gondolat evolúciói. Milyen értelemben szabad a történetben célokról szólni. Hegel fogalmakból konstruálja a történetet. C o u s i n. A teleologikus magyarázat határai 43
- XVII. Mit követel az objectivitas a történetirótól? Humboldt Vilmos ítélete a tények előadására szorító történetről. Az erkölcsi ítélet jogsultsága a történeti előadásban. Az erkölcsi ítélettel való visszaélés. A történeti igazság viszonyossága. Az értelem s érzelm objektivitása 51
- XVIII. A történeti kutatás körben forog. A történet két alapja: a történeti kutforrások s a tudományok pozitív eredményei. Salamon Ferencz a történet segédtudományairól. S i e b e l Ítélete Niebuhrról. Az egyén élete tükre a történeti életnek. G e r v i n u s a történetirótól57

MÁSODIK RÉSZ.

A tudományok történetéről.

- XIX. A speciális történetekről. A tudományok specializációja nem nehezíti meg az áttekinthetést. A speciális történetek fontossága s elve. Műveltség-történetek. Történet-philosophiák. E a n k e miképpen vélekedik ezekről 63
- XX. A fejlődés fogalma a tudományok történetében. Mi értelme van a tudományok történetében az eszme fogalmának? A tudomány-történet tárgya s főadata. H e l m h o l t z, D ü h r i n g. A tudomány-történet bírál. A tévedés szerepe a tudományok történetében..... 65
- XXI. A tudomány-történet tényei. A források bírálata. Mi következik abból, hogy a tudomány-történet tényei gondolatok? A tudás keletkezésének története. Az emberi gondolkodás története..... 70
- XXII. A tudomány-történet tényeinek közvetlen oka. A külső okok. A tudomány-történet okbéli vizsgálatainak természetes határa. C o m t e nézete. A tévedések története. A tévedések elméletének fontossága. A tudományok s a kor szelleme. A tudomány-történet segédtudományai: logika s psychologia..... 73

HARMADIK RÉSZ.

A philosophia történetéről.

- XXIII. A philosophia történetéről általában. Általános föltevések szükségesek a philosophia mivoltáról..... 82

- XXIV. Tudomány-e a philosophia? Az absolut skepticizmus. A tudományok részletező s egységesítő áramlata. A philosophia föladata a tudás rendszerezítése. A pbiosophia problémái 84
- XXV. Fejlődött-e a pbiosophia? A philosophia egy magában áll történetének kultusával. E tünemény oka. Hegel philosophia-történeti fölfogása. E fölfogás bírálata. A mi nézetünk a philosophia történetéről. A pozitívizmus álláspontja. A philosophia fejlődéséről s történetének eszméjéről..... 86
- XXVI. A philosophia történetének tényei. Az összetett tényeknek egyszerűekre bontása. A források bírálatának szerepe. Példák a görög philosophiából s Kant rendszerének történetéből. A philosophiai tények rekonstrukciója. A philosophiai miszticizmus. Du Bois Eymond 94
- XXVII. A philosophia fejlődésének főokait s törvényeit az elme természetében találjuk. E fejlődés elmeszerüése. A philosophiai rendszerek egyéni fejlődési története. A tévedések elmélete. Az absolut s a történeti megértés. A tévedés számára nincsen absolut csak történeti megértés 98
- XXVIII. Honnét származnak a philosophia villongásai? A philosophia föladatának nehéz voltáról. A subjektív tévedések. Példák: a föld keringésének elmélete; az érzékletek elmélete. Lotze az érzékletek subjektív voltáról. Az elmének eredeti tévedései. A philosophia története s rendszeres philosophia 103